

Els manuals escolars del franquisme

Margarida Garcia Font

Tutor: dr. Jordi Ibarz Gelabert

NIUB: 14936740

Treball Final de Grau

Grau d'Història

Índex

1. Introducció.....	1
2. Mirada historiogràfica sobre els manuals escolars durant el franquisme	2
3. Regulació política dels manuals escolars del franquisme.....	8
4. Edició i evolució pedagògica dels llibres escolars d'època franquista.....	17
5. Contingut i valors ideològics dels llibres escolars del franquisme	24
5.1 Nacionalisme	25
5.2 Catolicisme i religió	29
5.3 Imperialisme i hispanitat.....	31
5.4 Visió de la societat i el poder polític	33
6. Conclusions	39
Bibliografia.....	42

1. Introducció

Iniciada la Guerra Civil Espanyola (1936-1939) el bàndol nacional es va adonar de la importància de l'educació i, per tant, també dels manuals escolars com a instruments d'adoctrinació de la població. Era necessari guanyar l'enfrontament bèl·lic, però també inculcar uns valors que servissin per justificar la guerra i sustentar el sistema que acabés imposant-se. Aquesta preocupació dels insurrectes es va traduir en l'aniquilació de l'obra educativa realitzada durant la República, la depuració del cos docent i la implantació d'un model d'ensenyament catòlic, patriòtic, militarista i tradicional. Finalitzada la guerra, l'escola va continuar sent un escenari fonamental per la difusió de principis ideològics i el contingut dels llibres escolars va seguir controlat per impedir que s'introduïssin conceptes dels anomenats pel règim com a dissolvents.

El manual escolar ha sigut, generalment, un producte cultural intervingut pel poder polític amb diferents graus de rigor, tant en societats dictatorials com democràtiques. Aquest fet, el fa un instrument molt ric en el coneixement d'una època, ja que a partir de la seva anàlisi es poden conèixer els valors imperants en un societat o aquells que es pretenen inculcar. Això ha fet que els llibres escolars es converteixin cada vegada més en objecte d'estudi per historiadors, pedagogs i sociòlegs que pretenen conèixer, a través d'ells, les idees econòmiques, socials, històriques, religioses i polítiques que es consideren més importants per a ser ensenyades en una època determinada. És a dir, s'interpreta el manual escolar com una font que mostra els coneixements i valors ideològics acceptats pel poder polític d'aquell moment. El reflex social, econòmic i cultural que aquest material didàctic dóna fa que el seu estudi sigui de gran importància per aprofundir en el coneixement d'una època.

Els llibres escolars van ser durant l'època franquista i, de fet, continuen sent encara un dels materials didàctics més utilitzats a l'escola, motiu pel qual són un bon instrument per conèixer l'educació franquista i la ideologia que es pretenia inculcar als alumnes. L'estat de la qüestió aquí realitzat té com objecte d'estudi la historiografia existent sobre els manuals escolars d'educació primària i secundària (batxillerat) durant la dictadura franquista. Cal mencionar que tot i que el franquisme estrictament comença al 1939, l'anàlisi aquí realitzat comença l'any 1936, ja que així ho realitza també bona part de la historiografia. En aquest treball es pretén analitzar les línies historiogràfiques principals respecte els manuals escolars del franquisme i es vol mostrar com la

historiografia ha constatat canvis i permanències en els llibres escolars d'aquest mateix període.

Per la realització d'aquest treball ha estat de gran utilitat la bibliografia recollida pel projecte MANES¹, que és un grup d'investigació dedicat a l'estudi dels manuals escolars, com més tard s'explica. De fet, la cerca i posterior anàlisi de les obres d'aquesta bibliografia ha servit de base per l'assoliment d'aquest balanç historiogràfic. Tot i així, també s'ha emprat el fons bibliogràfic de les Universitats de Catalunya, a través del catàleg col·lectiu existent.

El present estat de la qüestió es divideix en quatre parts. La primera, s'inicia amb una breu explicació sobre l'apogeu del llibre escolar com a objecte d'estudi per tot seguit realitzar una anàlisi de les característiques i línies historiogràfiques existents sobre els manuals escolars durant l'època franquista amb la intenció de mostrar com s'ha treballat i que s'ha investigat fins al moment. A continuació, a la segona part, es tracta la historiografia sobre la regulació política dels llibres escolars. A la tercera part s'analitza l'evolució de l'edició i les característiques didàctiques i pedagògiques dels llibres escolars. Finalment, a la quarta part es tracta el contingut i els valors ideològics transmesos pels manuals, mostrant aquells més comuns en la historiografia tractada. Els estudis existents al respecte analitzen els valors ideològics tant pel text com per les il·lustracions dels llibres escolars. En aquest últim apartat la majoria dels estudis emprats es focalitzen en l'educació primària, tot i que hi ha algun treball que es centra en els manuals escolars de primària i secundària. Això és degut a que la majoria d'investigacions sobre llibres escolars d'ensenyament secundari es centren en analitzar com s'explicava un determinat succés històric o què s'ensenyava d'història i geografia i no donen, per tant, una visió general dels valors ideològics imperants en els manuals.

2. Mirada historiogràfica sobre els manuals escolars durant el franquisme

La investigació històrica del llibre escolar és relativament recent. De fet, l'emergència del manual escolar com a objecte d'estudi es va donar en la dècada dels vuitanta com a conseqüència de la renovació que es va produir en l'àmbit de la Història de l'Educació en aquesta mateixa època. Aquesta renovació va tenir efectes sobre les línies d'investigació i, a la vegada, també sobre els enfocaments i mètodes per desenvolupar-

---

¹ Pot consultar-se a la web del Centre d'investigació MANES:
<http://www.uned.es/manesvirtual/ProyectoManes/Bibliografia.htm>.

les². Una de les perspectives que va començar a suscitar interès va ser l'estudi històric dels fenòmens que es donen a l'interior del sistema educatiu i, més concretament, la història del currículum. Per investigar l'interior de les institucions educatives, els llibres de text són una font fonamental, donat que històricament han ocupat un lloc privilegiat en les escoles³. Per aquest motiu, els manuals es van convertir en objecte d'estudi.

Ara bé, com constaten Tiana Ferrer i Villalaín Benito l'estudi històric dels manuals escolars no resulta senzill. En primer lloc, ja que tot i ser un material escolar tradicional i comptar amb nombroses edicions publicades la seva conservació ha estat deficient. Els llibres escolars han tingut un caràcter bàsicament instrumental, motiu pel qual no s'han produït en el passat grans esforços per a la seva conservació. I en segon lloc, per la dificultat de conèixer amb seguretat quins llibres es van utilitzar en cada època, en quines institucions educatives es van fer servir realment i, finalment, i encara més difícil de concretar, com es van emprar en les aules per professors i alumnes⁴.

Tot i les dificultats que representa, aquest nou camp d'investigació ha començat a interessar als historiadors de l'educació. Concretament a Espanya, el fenomen que ha contribuït més específicament en l'auge dels citats estudis ha estat un projecte que es va gestar a principis dels anys noranta en el Departamento de Historia de la Educación y Educación Comparada de la Universidad Nacional de Educación a Distancia (UNED) com a resposta a la iniciativa realitzada pel professor Federico Gómez Rodríguez de Castro. Aquesta iniciativa es va concretar l'any 1992 en l'anomenat projecte MANES que tenia com objectiu fonamental catalogar i estudiar els manuals escolars publicats a Espanya entre 1808 i 1990. Posteriorment, a mesura que es van anar incorporant altres grups d'investigació (espanyols primer i d'altres països després), es va ampliar la zona geogràfica a treballar, per incloure Portugal i Amèrica Llatina⁵. El projecte MANES està inspirat, com explica Tiana Ferrer, en el projecte EMMANUELLE, iniciat l'any 1980 a França per l'Institut National de Recherche Pédagogique (INRP), i després de 22 anys en funcionament ja ha obtingut diversos resultats. Així doncs, destaca la base de

---

² Villalaín Benito, J.L. "El proyecto MANES: una aproximación sistemática al estudio de los manuales escolares de los siglos XIX y XX". *Revista Educación y Pedagogía*. Medellín: Facultad de Educación, enero-septiembre 2001, Vol. XIII, Nº 29-30, p. 85.

³ Tiana Ferrer, A. "Los manuales escolares". En Guereña, J. L., Ruiz Berrio, J. I Tiana, A. (eds.). *Nuevas miradas historiográficas sobre la educación en la España de los siglos XIX y XX*. Madrid: IFIE Ministerio de Educación, 2010, p.212.

⁴ Villalaín Benito, J.L., *op. cit.*, p. 85 i Tiana Ferrer, A. "El proyecto MANES y la investigación histórica sobre los manuales escolares (siglos XIX y XX)". *Historia de la Educación*. 2000a, nº19, pp. 180-181.

⁵ Tiana Ferrer, A. (2000a), *op. cit.*, pp. 181-183.

dades bibliogràfica per ells creada amb l'objectiu de contribuir a completar el cens dels manuals escolars editats a Espanya a partir de 1808⁶ i, també, la biblioteca de manuals escolars ubicats a la UNED. A més, ha donat lloc a una col·lecció de publicacions resultants de diversos projectes d'investigació o seminaris i a la convocatòria de reunions científiques dedicades a l'estudi dels manuals escolars, de les quals en moltes d'elles s'han publicat les actes⁷. Aquests treballs seran importants per l'estat de la qüestió aquí realitzat, ja que alguns d'ells abasten l'etapa de la guerra civil i posterior dictadura franquista. De tota manera, si bé el projecte MANES continua sent un referent, la recerca no s'ha acabat en el seu entorn i, a més, com constata el mateix Alejandro Tiana Ferrer en un altre treball, abans del 1992 alguns investigadors i professors ja s'havien interessat pels manuals escolars⁸.

Per analitzar la investigació produïda sobre els llibres escolars, resulta de gran utilitat acudir a la bibliografia recollida pel propi projecte MANES. Tiana Ferrer ha analitzat aquesta bibliografia i ha extret unes conclusions que demostren la novetat però també la vitalitat d'aquest camp d'estudi a Espanya. Aquest professor defensa, tenint en compte la versió per ell consultada amb data de l'octubre de 2009, que només el 3% de treballs publicats són anteriors a 1980 (16 sobre 606) i un 13% (79 sobre 606) van veure la llum durant el 1981 i 1989. Per tant, la major part dels treballs, un 84%, es concentra en la dècada dels noranta i la primera del segle actual. I a més, es constata dins d'aquest últim sector que com més proper és en el temps, més publicacions hi ha⁹. En l'estudi més concret dels manuals escolars del franquisme s'observa, també, com la majoria de treballs apareixen sobretot a partir de la dècada dels noranta.

Respecte la bibliografia existent sobre els manuals escolars del període franquista cal mencionar que, com ja es pot entreveure per la novetat dels estudis, encara és força limitada en certs aspectes. Les obres relatives als manuals escolars d'aquesta època en concret es poden incloure en dues categories diferents. Un primer grup, són aquells treballs que tracten específicament els manuals escolars durant l'època franquista com

---

⁶ La base de dades es pot consultar a: <http://servidormanes.uned.es/manes/consulta.html>

⁷ Tiana Ferrer, A. (2010), *op. cit.*, p. 213.

⁸ Tiana Ferrer, A. "Investigando la historia de los manuales escolares". En Tiana Ferrer, A. (ed.). *El libro escolar, reflejo de intenciones políticas e influencias pedagógicas*. Madrid, UNED, 2000b, p. 17.

⁹ Tiana Ferrer, A. (2010), *op. cit.*, pp. 211 i 214. Cal advertir que actualment la versió consultable de la bibliografia recollida pel projecte MANES data d'octubre de 2011, però les conclusions realitzades per Tiana continuen sent útils.

el de Guereña i Tiana Ferrer i el de Sánchez-Redondo¹⁰. Un segon grup, és el compost per diversos treballs que, encara que es dediquen a l'estudi de l'educació escolar o al fenomen del llibre de text i lectura en termes generals, inclouen algun apartat o capítol destinat al període de 1936-1975 com els dirigits per Escolar Sobrino i per Tiana Ferrer¹¹. A més, a l'analitzar la bibliografia sobre els manuals escolars durant la dictadura de Franco també ressalten altres característiques. Per una banda, entre els treballs existents es troben gran quantitat de catàlegs corresponents a exposicions sobre l'educació i els llibres escolars com per exemple Cerrillo i Martínez Soria¹². També destaquen diversos treballs sorgits de congressos al voltant dels manuals escolars com les obres creades a partir dels Coloquios de Historia de la Educación¹³. Finalment, en els últims anys han aparegut articles sobre els manuals escolars franquistes en revistes dedicades a l'Educació, entre les quals es troba, per exemple, la revista *Historia de la Educación*.

Per altra banda, s'observa un gran nombre de treballs d'investigació sobre els manuals escolars durant la dictadura que es centren en una matèria. Es tracta, en general, d'una línia d'investigació que es va començar a desenvolupar aviat i s'ha mantingut activa fins a l'actualitat¹⁴. Respecte la matèria escolar, sobresurten en nombre els treballs dedicats a la disciplina d'història. D'entre aquests estudis destaca un dels treballs de Castillejo Cambra¹⁵, ja que no es limita a investigar un únic nivell educatiu i un subperíode concret dins de l'època franquista, fet que realitzen la majoria de treballs existents fins al moment. Aquesta obra, pel contrari, analitza els llibres escolars d'història d'educació primària i secundària des de 1936 fins a 1975. També s'han estudiat els manuals de geografia. A més, tot i que en menor mesura que els estudis dedicats als llibres d'història, també hi ha un nombre elevat d'investigacions sobre manuals escolars

---

¹⁰ Guereña, J.L. i Tiana Ferrer, A. "Les manuels scolaires, du franquisme à nos jours (1939-1990)". *Matériaux pour l'histoire de notre temps*. Avril-juin, 2003, n°70, pp. 43-50 i Sánchez-Redondo Morcillo, C. *Leer en la escuela durante el franquismo*. Cuenca, Ediciones de la Universidad de Castilla-La Mancha, 2004.

¹¹ Escolar Sobrino, H. (dir.). *Historia ilustrada del libro español. La edición moderna. Siglos XIX y XX*. Madrid: Fundación German Sánchez Ruipérez, 1996 i Tiana Ferrer, A. (ed.): *El libro escolar, reflejo de intenciones políticas e influencias pedagógicas*. Madrid, UNED, 2000c.

¹² Cerillo, Pedro C., i Martínez Soria, Carlos J. (eds.). *Lectura, infancia y escuela. 25 años de libro escolar en España: 1931-1956*. Cuenca: Universidad de Castilla-La Mancha, 2009.

¹³ *El Currículum: historia de una mediación social y cultural: [IX Coloquio de Historia de la Educación]*. Granada: Universidad de Granada: Departamento de Pedagogía: Instituto de Ciencias de la Educación, 1996.

¹⁴ Tiana Ferrer, A. (2010), *op. cit.*, p. 221.

¹⁵ Castillejo Cambra, E. *Mito, legitimación y violencia simbólica en los manuales escolares de historia del franquismo*. Madrid: UNED, 2008.

enfocats a una disciplina que ha ocupat un lloc fonamental en els plans d'estudi de l'educació primària al llarg del temps: la lectura. Aquests estudis, igual que els d'història, es centren majoritàriament a analitzar el seus continguts i molt especialment la ideologia i política que en ells es manifesta. Ha estudiat força els llibres de lectura durant l'època franquista la doctora García Crespo i més actualment Sánchez-Redondo Morcillo¹⁶.

Cal destacar que els estudis sobre la ideologia franquista no només són treballs dedicats a una assignatura concreta, també n'hi ha que analitzen la ideologia a partir dels continguts de diverses matèries. Especialment utilitzen material de llengua, d'història, d'educació patriòtica i religiosa i alguns de formació diferenciada per a la nena i per al nen. També hi ha un grup d'historiadors de l'educació que s'encamina a analitzar la ideologia, però ho fan a partir de la iconografia que tenen aquests manuals escolars. Entre aquests últims investigadors es troben Badanelli Rubio i Campos Pérez¹⁷.

Respecte els nivells educatius, la investigació sobre els manuals escolars del franquisme els ha tocat tots o quasi bé tots. Ara bé, no es pot afirmar que s'hagi realitzat amb el mateix grau de profunditat. De fet, les etapes més abordades han estat l'educació primària i secundària. Els estudis referents al nivell secundari s'han centrat sobretot en les matèries de geografia i història. En canvi, en l'educació primària tot i que també abunden els estudis sobre aquestes dues assignatures, s'han estudiat moltes més matèries. Per contra els manuals universitaris han estat treballats però en menor mesura i quasi no se li ha dedicat atenció als d'educació d'adults.

També existeixen diversos treballs orientats a la regulació política i legal dels manuals escolars d'època franquista i a la seva edició i evolució didàctica i pedagògica. El número total d'aquests estudis és inferior als dedicats a una matèria escolar, fet que demostra que encara atrau més aquest segon camp d'estudi. Respecte aquests treballs, normalment són capítols dins de treballs generals dels manuals escolars o articles específics. En canvi, no existeixen gaires obres senceres d'aquesta temàtica centrades en

---

¹⁶ García Crespo, C. *Léxico e ideología en los libros de lectura de la escuela primaria (1940-1975)*. Salamanca, ICE de la Universidad de Salamanca, 1983 i Sánchez-Redondo Morcillo, C., *op. cit.*

¹⁷ Badanelli Rubio, A. M^a. "Ser español en imágenes: la construcción de la identidad nacional a través de las ilustraciones de los textos escolares (1940-1960)". *Historia de la Educación*. 2008, n° 27, pp. 137-169 i Campos Pérez, Lara. *Los relatos de la nación. Iconografía de la idea de España en los manuales escolares (1931-1983)*. Madrid: Centro de Estudios Políticos y constitucionales, 2010.

el franquisme. Sobresurten els estudis fets per Diego Pérez i Puelles Benítez en el camp de la política franquista sobre els manuals escolars¹⁸.

Pel que fa la divisió temporal o cronològica que abasta la bibliografia existent sobre els manuals escolars durant el franquisme es detecten varies tendències. Per una banda, com ja s'ha comentat, existeix un nombre important de treballs que estudien els manuals en diferents vessants durant un període més ampli que el de 1936-1975, tot i que inclouen aquest període en alguna part del treball. Per altra banda, s'observa un nombre elevat de treballs que es centren en un subperíode dins el franquisme, predominant els estudis dels anys inicials com el de Cámara Villar i López Marco¹⁹. Finalment, hi ha investigacions que abasten tot o quasi bé tot el període de la dictadura de Franco, tot i que aquests són una minoria com el ja citat de Castillejo Cambra.

Per tant, dels manuals escolars de l'època franquista s'ha estudiat sobretot el discurs o missatge que aquests tenen mitjançant l'anàlisi dels seus continguts i la ideologia imperant que se'n desprèn. També s'ha estudiat alguna cosa sobre l'emissor i el canal d'aquests manuals a partir de la política que els regulava, les editorials existents i els autors. El context s'ha relacionat amb la ideologia, economia i política del moment, estudiant la seva influència. En canvi, segons la historiografia analitzada sembla que el receptor dels manuals escolars no ha estat gaire estudiat. No s'ha troba informació respecte com es va rebre la política realitzada ni tampoc semblen estudiats els afectes que la càrrega ideològica imperant en els manuals escolars va tenir sobre als alumnes. En aquest sentit, com va ser percebuda i com va afectar als alumnes la política i la càrrega ideològica són qüestions que encara s'han d'estudiar en major profunditat.

---

¹⁸ Diego Pérez, C. "Dictamen y dotación de libros de texto desde la Guerra Civil hasta la creación del Consejo Nacional de Educación". *Historia de la Educación*. 2000a, nº 19, pp. 293-309, Diego Pérez, C. "El instituto de España: su labor en pro de los textos únicos de enseñanza primaria". En Tiana Ferrer, A. (ed.): *El libro escolar, reflejo de intenciones políticas e influencias pedagógicas*. Madrid, UNED, 2000b, pp. 327-340 i Diego Pérez, C. "El libro de España". *El Currículum: historia de una mediación social y cultural: [IX Coloquio de Historia de la Educación]*. Granada: Universidad de Granada: Departamento de Pedagogía: Instituto de Ciencias de la Educación, 1996, pp. 279-287.

Puelles Benítez, M. de. "La política del libro escolar. Del franquismo a la restauración democrática". En Escolano Benito, A. *Historia ilustrada del libro escolar en España. De la posguerra a la reforma educativa*. Madrid: Fundación Germán Sánchez Ruipérez, 1998 pp. 49-72.

¹⁹ Cámara Villar, G. *Nacionalcatolismo y escuela. La socialización política del franquismo (1936-1951)*. Jaén, Hesperia, 1984 i López Marcos, M., *El fenómeno ideológico del franquismo en los manuales escolares de enseñanza primaria (1936-1945)*. Madrid, UNED, 2001.

3. Regulació política dels manuals escolars del franquisme

La historiografia coincideix en tractar la política educativa dels diversos grups al poder com una qüestió important per a conèixer i entendre els valors que aquests volen transmetre a la societat. En aquesta línia, López Marcos reflexiona sobre la necessitat que té un grup quan arriba al poder, sobretot si aquest ha estat aconseguit per la força, d'impregnar a tota la societat amb la seva ideologia. I en aquest sentit, considera que l'educació escolar i, per tant, els llibres de text són un gran medi per vehicular el missatge defensat pel poder. Per aquest motiu conclou que el règim franquista va començar molt aviat a legislar sobre els manuals escolars²⁰. La importància donada al control dels llibres escolars és constatada també per Puelles Benítez que veu la prova d'aquesta afirmació en la immediatesa amb la qual el bàndol insurgent va produir la primera norma legal, realitzada el 4 de setembre de 1936²¹.

Com expliquen ambdós investigadors, aquesta primera ordre regulava l'inici del curs escolar en els instituts nacionals d'educació secundària i atorgava als professors llibertat per publicar llibres de text amb la condició que els seus continguts no contrariessin la moral cristiana ni els ideals del patriotisme. D'aquell mateix dia és, també, l'ordre que en l'àmbit de l'educació primària inaugurava la depuració del material educatiu ordenant la destrucció de les obres de matis socialista o comunista que es trobessin en les biblioteques ambulants i a les escoles. A la vegada, sotmetia a l'autorització dels inspectors d'ensenyança primària l'ús de les obres que es podien emprar en les escoles seguint criteris similars als de l'ensenyament secundari.

D'aquestes dues ordres, Puelles Benítez dedueix tres conclusions importants. La primera, els manuals escolars ja són una preocupació per les forces insurgents en la guerra contra la República, però no es pot parlar encara d'una política dels llibres de text del tot definida. La segona, en ambdues normes apareixen els dos elements que van ser presents de forma continua en la política franquista del manual escolar: subordinació d'aquests llibres a la moral catòlica i una unilateral consideració del patriotisme. Finalment la tercera, a diferència de la concepció republicana d'escola unificada, es manté una educació basada en nivells educatius estancs, com mostra el fet que en un

---

²⁰ López Marcos, M., *op. cit.*, pp. 103-104.

²¹ Puelles Benítez, M. de, *op. cit.*, pp. 50-51.

mateix dia es publiquin dues ordres diferents per regular de la mateixa manera els manuals escolars d'educació primària i secundària²².

Així doncs, al 1936 els mateixos professors podien publicar obres per l'estudi dels alumnes que substituïssin els vells manuals escolars, però la carència d'iniciatives va portar a molts centres i organismes a resoldre el problema utilitzant llibres d'èpoques anteriors. Aquesta idea és defensada per López Marcos qui conclou que bona part dels llibres escolars del 1939 al 1945 eren reedicions de manuals anteriors, en la seva majoria d'abans de 1931²³. Escolano Benito afegeix que en la postguerra es van seguir publicant els llibres escolars d'anys passats però no en la seva totalitat, sinó únicament aquells que gràcies a les readaptacions, van poder salvar-se dels rigors de la censura imposada pel nou règim. De fet, segons aquest autor, fins a la reforma programàtica de 1953 l'escola espanyola va seguir servint-se, en part, de manuals publicats durant la Restauració, acomodant els seus continguts i llenguatges al nou context²⁴. Abans de la utilització d'aquests llibres escolars adaptats, però, hi va haver un intent més, també frustrat, de fer un text únic. Aquest intent ha estat estudiat amb profunditat per la historiografia i és un dels aspectes de la política sobre els manuals escolars del franquisme més treballats i debatuts.

La primera norma que establia l'adopció del text únic en l'educació primària va ser l'ordre de la presidència de la Junta Tècnica, del 21 de setembre de 1937. Tal com explica Sánchez-Redondo, aquesta ordre convocava un concurs públic per la selecció d'un llibre de lectura que servis de guia de l'ensenyament patriòtic. Aquest seria obligatori per a totes les escoles i tindria el nom de *Libro de España*²⁵. Carmen Diego López afirma que aquesta ordre posava de manifest les característiques que havia de posseir el *Libro de España*, que eren un clar exemple dels principis pedagògics i ideològics del nou estat, ja que el llibre havia de servir per fer conèixer als nens tot allò necessari per estimar Espanya amb passió i en la part històrica havia de destacar la contribució del país a la civilització universal i la continuïtat d'aquests esforços civilitzadors en l'actual "Movimiento". Per tant, conclou la mateixa autora, tot i la Guerra Civil la nova Administración (Junta Tècnica del Estado) va ser capaç de

---

²² *Ibid.*, p. 52.

²³ López Marcos, M., *op. cit.*, p. 106.

²⁴ Escolano Benito, A. "La segunda generación de manuales escolares". En Escolano Benito, A. *Historia ilustrada del libro escolar en España. De la posguerra a la reforma educativa*. Madrid: Fundación Germán Sánchez Ruipérez, 1998, pp. 21-22.

²⁵ Sánchez-Redondo Morcillo, C., *op. cit.*, p. 53.

desmantellar l'estructura educativa republicana amb l'objectiu de dotar les escoles d'un material pedagògic més afi²⁶.

Pocs mesos més tard, com recullen diversos estudiosos com Guereña i Tiana Ferrer, Sánchez-Redondo i Puelles Benítez, no eren només els llibres de lectura els afectats, ja que l'ordre de l'11 d'abril de 1938 del Ministerio d'Educación Nacional²⁷ imposava el text únic per les diferents matèries que es cursaven en l'educació primària i encarregava la seva realització a l'Instituto de España²⁸. López Marcos constata que aquesta institució es va ocupar de l'edició dels nous llibres escolars i la Inspección es va cuidar de garantir que aquests estiguessin en totes les escoles. A més, la mateixa professora anota els textos que obligatòriament havien de tenir cada centre escolar: *Historia de España, primer grado* (2 exemplars), *Historia de España, segundo grado* (3 ex.), *Aritmética y Geometria* (1 ex.), *Manual de Higiene y Fisiología* (2 ex.), *Análisis Gramatical* (2 ex.) i *Antología de la Literatura* (2 ex.)²⁹. Carmen Diego López afegeix un llibre més: *Epítome de Gramática* (1 ex.) i anota el preu de cada un³⁰.

Carolyn P. Boyd recull com l'intent de fixar un llibre de lectura obligatori no era nou, ja s'havia provat en els últims anys de la Restauració (exactament entre 1921-1923), quan César Silió, ministre d'Instrucción Pública, havia convocat un concurs amb idèntica finalitat. L'autora destaca com el resultat d'ambdós intents va ser el mateix: ni es va proclamar un guanyador ni es va adoptar un text oficial. I els motius, segons aquesta mateixa historiadora, també van ser similars: el conflicte ideològic va fer impossible arribar a una decisió respecte un llibre de text comú, encara que, a diferència del que va passar al 1923, al final dels anys trenta no es tractava d'una batalla entre conservadors i progressistes, sinó entre la dreta catòlica i la Falange Española pel control de la política educativa.³¹

---

²⁶ Diego Pérez, C. (1996), *op. cit.*, p. 280.

²⁷ A partir del 30 de gener de 1938 el Ministerio de Instrucción Pública es va anomenar Ministerio de Educación Nacional.

²⁸ Guereña, J.L. i Tiana Ferrer, A., *op. cit.*, p. 46, Sánchez-Redondo Morcillo, C., *op. cit.*, pp. 53-54 i Puelles Benítez, M. de., *op. cit.*, p. 52. Respecte l'Instituto de España, els primers anys d'aquesta institució i la seva feina realitzada en pro del text únic ha estat estudiat per Diego Pérez, C. (2000b), *op. cit.*, pp. 327-340.

²⁹ López Marcos, M., *op. cit.* p. 109.

³⁰ Diego López, C. (2000a), *op. cit.*, p. 294.

³¹ Boyd, C.P. "Madre España": libros de texto patrióticos y socialización política, 1900-1950." *Historia y Política*. Abril 1999, nº 1, p. 67.

Puelles Benítez, per una banda, també constata com el text únic per les diferents assignatures s'havia provat ja amb el "texto fijo" de Calomarde en la dècada ominosa (1823-1833), l'efímer pla de González Romero al 1852 durant la presidència de Bravo Murillo o el text únic de la dictadura de Primo de Rivera³². Per altra banda, el fracàs del text únic per les diferents matèries d'educació primària l'any 1938 és analitzat per Puelles Benítez i Sánchez-Redondo. Ambdós autors mostren com l'ordre del 28 de juny de 1938 autoritzava la venda de determinats llibres de text de primària fins que no apareguessin els preparats per l'Instituto de España i com l'ordre del 20 d'agost del mateix any creava una comissió encarregada de dictaminar els llibres de text de primària i autoritzar els editats anteriorment que no corresponguin als graus i matèries encarregades per l'Estat a determinats organismes. Per Puellés Benítez i Sánchez-Redondo aquests "determinats organismes" és una clara referència a l'Instituto de España però, en canvi, l'ordre del 20 d'octubre de 1939 ja no recull restriccions, acaba amb l'intent d'imposar el text únic i estableix en el seu lloc el sistema d'autorització i censura prèvia³³.

Les raons que van portar a l'adopció del text únic i que després les van desaconsellar són encara qüestions discutides. Per Carmen Diego Pérez, la raó del text únic seria predominantment econòmica, una forma d'aconseguir diners per l'Instituto de España que Saínz Rodríguez presidia, a més de ser ministre d'Educació. La prova, continua aquesta autora, seria que l'èmfasi el posaven únicament en la preparació i edició de llibres escolars per l'educació primària, donat que és el nivell escolar que té un major nombre d'alumnes i, per tant, suposa un nombre més elevat de compradors³⁴. En canvi, per Puelles Benítez la raó del text únic no seria únicament econòmica sinó també obeiria a l'intent d'uniformar el contingut dels textos d'acord a una orientació ideològica predeterminada³⁵. Aquesta última idea seria també afirmada per López Marcos³⁶. Respecte les raons que van desaconsellar la imposició del text únic, Carmen Diego Pérez i López Marcos coincideixen en veure el motiu fonamental en la pressió realitzada per les editorials, ja que el llibre escolar generava grans fonts d'ingressos per aquestes³⁷. Però, com exposa la mateixa Carmen Diego els editors no serien els únics

---

³² Puelles Benítez, M. de, *op. cit.*, p. 69-70.

³³ *Ibid.*, pp. 52-53 i Sánchez-Redondo Morcillo, C., *op. cit.*, p. 54.

³⁴ Diego Pérez, C. (2000b), *op. cit.*, p. 336.

³⁵ Puelles Benítez, M. de., *op. cit.*, p. 53.

³⁶ López Marcos., *op. cit.*, p. 109.

³⁷ Diego Pérez, C. (2000b), *op. cit.*, pp.334-335 i López Marcos, M., *op. cit.*, p. 110.

afectats sinó també totes les altres professions relacionades amb el llibre escolar, així com autors, dibuixants, impressors, etc., que també mostrarien el seu descontent amb aquesta política³⁸. Guereña i Tiana Ferrer defensarien, també, la resistència de les editorials però afegirien l'oposició de la jerarquia catòlica, qui tot i posicionar-se al costat de les forces rebels, no podia tolerar un monopoli estatal de l'educació³⁹. Finalment, la resistència dels catòlics seria, per Campos Pérez, la raó principal de la no imposició del text únic⁴⁰.

Descartat ja l'intent d'imposar el text únic, Sánchez-Redondo destaca com al 1941 l'ordre del 8 de maig va establir la competència del recent creat Consejo Nacional de Educación per aprovar llibres escolars, fet que suposava la dissolució de la comissió dictaminadora de manuals de primària⁴¹. Puelles Benítez en el seu estudi afegeix que aquest mateix Consejo Nacional de Educación va suposar, també, la desfeta de la comissió que dictaminava els llibres de text d'educació secundària, creada a partir de l'ordre del 7 de juliol de 1938⁴². Finalment, segons Guereña i Tiana Ferrer, Puelles Benítez i Sánchez-Redondo, l'article 48 de la llei sobre Educació Primària del 17 de juliol de 1945 estableix els criteris generals d'aprovació de llibres escolars: s'especifica que els llibres serien aprovats pel Ministerio d'Educación Nacional i en canvi, els de religió els aprovarien les jerarquies eclesiàstiques i els de formació política els organismes competents de FET i de les JONS⁴³. Per tant, com conclou Puelles Benítez, el franquisme, tot i l'intent inicial del text únic, es va pronunciar definitivament per l'autorització prèvia, adoptant ja en els primers anys del nou règim el sistema de llista, tradicional a Espanya des de 1841⁴⁴.

Tot i que no hi ha acord historiogràfic sobre els anys exactes dels subperíodes del franquisme en quan a política educativa, part dels estudiosos sobre manuals escolars d'aquesta època considera el 1945 com l'any en el qual finalitza un subperíode i en comença un de nou. En aquest sentit, Campos Pérez i López Marcos⁴⁵ serien dos exemples clars d'investigadores dels manuals escolars que en els últims anys han

---

³⁸ Diego Pérez, C. (2000b), *op. cit.*, p. 335.

³⁹ Guereña, J.L. i Tiana Ferrer, A., *op. cit.*, p. 46.

⁴⁰ Campos Pérez, L., *op. cit.*, p. 133.

⁴¹ Sánchez-Redondo Morcillo, C., *op. cit.*, p. 55.

⁴² Puelles Benítez, M. de, *op. cit.*, p. 54.

⁴³ Guereña, J.L. i Tiana Ferrer, A., *op. cit.*, p. 46, Sánchez-Redondo Morcillo, C., *op. cit.*, p. 55 i Puelles Benítez, M. de, *op. cit.*, p. 56.

⁴⁴ Puelles Benítez, M. de, *op. cit.*, p. 56

⁴⁵ Campos Pérez, L., *op. cit.*, i López Marcos, M., *op. cit.*

emprat aquesta divisió temporal. Aquest canvi de subperíode estaria marcat per l'adaptació del franquisme al context succeït a causa de la derrota militar feixista, l'exclusió d'Espanya de la ONU i la condemna internacional als règims totalitaris. D'aquesta manera, Puellas Benítez i Guereña juntament amb Tiana Ferrer⁴⁶ també adoptarien aquesta periodització i defensarien el pas d'una primera fase d'orientació més totalitària a una fase de predomini nacional-catòlic. En la dècada següent a 1945, doncs, l'educació estaria sota control dels catòlics. Campos Pérez reforça aquesta idea a l'admetre que si en la immediata postguerra els falangistes havien lluitat contra l'Església pel control de l'educació, a partir del 1945 el seu paper quedaria relegat, encara que no del tot eliminat, ja que van seguir tenint presència en l'educació universitària però no en la primària i secundària⁴⁷.

En contraposició a aquests canvis produïts entorn al 1945, Puellas Benítez constata que la política legislativa dels manuals escolars no va patir fins a l'any 1955 modificacions importants. L'únic canvi que aquest historiador de l'educació troba entre 1945 i 1955 és en l'àmbit més general de la política escolar: es tractaria de l'obra de Joaquín Ruiz Giménez, que l'any 1951 va prendre possessió de la cartera d'Educació⁴⁸. Aquest ministre faria una política educativa que ha estat interpretada majoritàriament de forma positiva. Així doncs, el mateix Puellas Benítez diu que la política d'aquest ministre ha sigut qualificada en diverses ocasions d'apertura del règim, característica que l'autor no contradiu⁴⁹. Campos Pérez admet que la política de Ruiz Giménez va suposar una lleu millora en l'educació primària⁵⁰. I finalment, Guereña i Tiana Ferrer veuen en la política de 1953 una modernització de l'educació⁵¹. En tot cas, a tenor de la historiografia mencionada, és clar que es va realitzar una nova política educativa entorn al 1953, any que va veure néixer el batxillerat elemental, que suposava un instrument d'extensió de l'educació i moment a partir del qual es van donar les bases per promoure una política pública de construccions escolars, i sobretot, van aparèixer els primers Cuestionarios de les escoles primàries⁵².

---

⁴⁶ Puellas Benítez, M. de, *op. cit.*, i Guereña, J.L. i Tiana Ferrer, A., *op. cit.*

⁴⁷ Campos Pérez, L., *op. cit.*, p. 173.

⁴⁸ Puellas Benítez, M. de, *op. cit.*, p. 58.

⁴⁹ *Ibid.*, p. 58

⁵⁰ Campos Pérez, L., *op. cit.*, p. 176.

⁵¹ Guereña, J.L. i Tiana Ferrer, A., *op. cit.* p. 47.

⁵² Puellas Benítez, M. de, *op. cit.*, p. 58.

Els Cuestionarios Nacionales de 1953 regulaven els continguts que havien d'ensenyar-se a primària. Aquests, segons Sánchez-Redondo, eren bastos i gens tècnics, consistien en llistes de temes de cada assignatura i nivell i s'establien amb caràcter orientatiu per les escoles privades i obligatori per les públiques⁵³. Per Boyd aquests Cuestionarios van resultar contradictoris amb els seus objectius, ja que per una banda, animava al professorat a apostar per un model actiu i, per tant, a deixar enrere els mètodes didàctics tradicionals (passivitat, memorització, repetició) però, per altra banda, es considerava important la transmissió de valors com “el genio de España” i altres tòpics nacional-catòlics⁵⁴.

Però si ens centrem únicament en la política que afecta als manuals escolars, segons Puelles Benítez, l'any clau va ser el 1955. Aquell any, seguint aquest autor, es creava una ordre el 10 de febrer que el que realment intentava era ordenar l'ampli catàleg de llibres escolars aprovats. Per tal d'aconseguir-ho es va acudir, com en el passat, a la formació d'una comissió encarregada de revisar els manuals escolars. Pocs mesos després, es publicaven en el B.O.E. dels dies 31 de maig i 27 de juny les extenses llistes dels llibres de text autoritzats. Les relacions de llibres arribaven a una bona part però exclouien a l'educació primària⁵⁵. Aquell mateix 1955 es creaven també, segons Puelles Benítez, dos decrets sobre els llibres de text. El primer, de l'1 de juny de 1955, anava dedicat a l'educació secundària i plantejava el problema de compaginar correctament el fet de deixar llibertat de text al professorat amb l'exigència de certes condicions científiques i pedagògiques. Finalment es decretava que la diversitat de textos i el recolzament als més valuosos era la solució més encertada. Per tal de conjugar tals necessitats els manuals escolars es dividirien en aprovats i premiats. El segon decret, del 22 de setembre de 1955, anava en el mateix sentit que l'anterior però enfocat als llibres escolars de primària. A més, s'incorporaven tres novetats: la classificació per tipus de manual (llibres de lectura, enciclopèdies, textos per les escoles primàries, etc.); la descripció de les característiques que havia de posseir el llibre escolar; i, finalment, els

---

⁵³ Sánchez-Redondo Morcillo, C., *op. cit.*, p. 61.

⁵⁴ Boyd, C.P. *Historia Patria. Política, historia e identidad nacional en España. 1875-1975*. Colección Educación y Conocimiento. Universidad de Granada. Barcelona, Ediciones Pomares-Corredor, 2000, p. 242.

⁵⁵ Puelles Benítez, M. de, *op. cit.*, p. 58-59.

llibres que passessin la selecció estarien classificats entre llibres de mèrit, aprovats, no autoritzats i premiats⁵⁶.

El període temporal que s'obre a partir de 1957/ 1960 ha estat interpretat freqüentment pels historiadors com un nou subperíode tant des del punt de vista ideològic com polític respecte als manuals escolars. Aquesta divisió temporal, seguint a Guereña i Tiana Ferrer, es donaria com a conseqüència de la pujada al poder dels tecnòcrates i la introducció amb ells de nous valors com eficiència, productivitat, lliure empresa, creixement econòmic, etc., amb els quals es buscava donar legitimitat al règim sense alterar, realment, les seves bases⁵⁷. Ara bé, la política efectuada sobre el llibre de text des d'aquests anys fins a la mort de Franco al 1975, ha estat menys treballada en comparació amb les èpoques anteriors ja analitzades en aquest estat de la qüestió.

La nova política entorn als manuals escolars es manifesta, segons Puelles Benítez, des de l'arribada de Jesús Rubio García-Mina al capdavant del ministeri l'any 1956. Aquest home tot i ser falangista va apuntar de forma paradoxal, en opinió del mateix Puelles Benítez, cap a un conjunt de canvis tècnics. Així doncs, el que Rubio va realitzar realment va ser, per una banda, prosseguir amb la política d'intervenció respecte les característiques materials, iniciada ja anteriorment en l'educació primària. I per altra banda, amb el decret del 21 de març de 1958 va tornar a la política de compartiments estancs segons els diferents nivells d'escolaritat (educació primària, ensenyament secundari, batxillerat laboral, escoles de magisteri, escoles tècniques de grau mitjà i curs preuniversitari), que s'havia anul·lat al 1955⁵⁸. Ara bé, el que citen gairebé tots els estudis com a clau en la política dels manuals escolars és la creació al 1958 del Centro de Orientación y Documentación Didáctica de Enseñanza Primaria (CEDODEP), organisme tècnic del Ministerio de Educación que, seguint a Sánchez-Redondo, va tenir la missió de: realitzar estudis sobre l'educació primària, organitzar i dirigir cursos de perfeccionament dels mestres, publicar treballs d'orientació del professorat i proposar innovacions per millorar el sistema escolar, entre d'altres. Així doncs, segons el mateix Sánchez-Redondo, al principi entre les seves funcions no es trobava la d'analitzar i informar els llibres de text a aprovar pel Ministerio, però va acabar sent una de les seves

---

⁵⁶ *Ibid.*, pp. 59-60.

⁵⁷ Guereña, J.L. i Tiana Ferrer, A., *op. cit.* p. 47.

⁵⁸ Puelles Benítez, M. de, *op. cit.*, p. 61.

principals funcions, recollida en una ordre de 1962⁵⁹. Per tant, la creació d'aquest organisme es donava en una dècada, la dels cinquanta, que havia suposat d'acord amb Escolano Benito, una tímida però gradual renovació dels llibres escolars, caracteritzada per una accentuada regulació que pretenia introduir en l'edició dels llibres didàctics, criteris de modernització material i tècnica. Tanmateix, es trobava frenada per un context polític dominat per un rígid control ideològic⁶⁰. D'aquí vindria, segons Puelles Benítez, el doble filtre que l'ordre del 30 de juny de 1958 establí pels llibres de text i de lectura de les escoles de magisteri i d'ensenyança primària: primer informe del CEDODEP i tot seguit dictamen del Consejo Nacional de Educación⁶¹.

Com recull Puelles Benítez l'any 1962 Rubio va ser succeït del capdamunt del Ministerio de Educación per Manuel Lora Tamayo qui va apostar per una via pragmàtica i sectorial que donava prioritat a l'educació primària: seva va ser l'ampliació de l'educació primària fins als 14 anys, els Cuestionarios del 1965 i la continuació de la política de construccions escolars⁶². Tot i així, el que destaquen els diferents estudis com a fet vital pels llibres escolars van ser els Cuestionarios de 1965 que van suposar un intent ja real de modernització pedagògica i, també, l'ordre del 28 d'octubre de 1965 que establí, seguint a Escolano Benito, els requisits que havien de complir tots els manuals d'ensenyament: aprovació prèvia del Ministerio de Educación, coherència amb els principis de la Ley de Enseñanza Primaria de 1945 i els Cuestionarios Nacionales de 1965. Els nous llibres escolars s'elaborarien per cursos i per matèries i les característiques materials respondrien a les exigències de millorament material dels productes editorials del moment⁶³. A més, el mateix Escolano Benito afegeix que els projectes eren dictaminats pels organismes tècnics de l'Administración (en aquest cas CEDODEP) abans de ser enviats al Consejo Nacional de Educación i recorda que *“los textos de formación religiosa y educación cívico social (nueva denominación de la formación del espíritu nacional), enseñanzas del hogar y educación física debían seguir siendo remitidas, para su preceptivo informe, a la Comisión Episcopal de Enseñanza*

---

⁵⁹ Sánchez-Redondo Morcillo, C., *op. cit.*, p. 79.

⁶⁰ Escolano Benito, A. “El libro escolar en la segunda mitad del siglo XX”. En Escolar Sobrino, H. (dir.). *Historia ilustrada del libro español. La edición moderna. Siglos XIX y XX*. Madrid, Fundación Germán Sánchez Ruipérez, 1994, p. 376.

⁶¹ Puelles Benítez, M. de, *op. cit.*, p.62.

⁶² *Ibid.*, p. 62.

⁶³ Escolano Benito, A. (1994), *op. cit.*, pp. 376- 377.

(en el primer caso) y a la delegación Nacional de Juventudes y de la Sección Femenina (en el segundo) ”⁶⁴.

Finalment, Guereña i Tiana Ferrer veuen en la reforma educativa iniciada amb la Ley General de Educación de 1970 feta per José Luis Villar Palasí l’aprofundiment en la modernització dels llibres escolars⁶⁵. Tanmateix, per Escolano Benito, aquesta llei que suposava la creació de l’Educación General Básica (EGB), no va resultar políticament tant renovadora respecte els llibres de text, ja que per un costat, és veritat que eliminava el dictamen del Consejo Nacional de Educación, introduïa l’informe tècnic dels Institutos Universitarios de Ciencias de la Educación i reconeixia les atribucions dels mestres per adaptar els textos escolars a les condicions de la seva classe. Però, per l’altre costat, continuava existint l’aprovació dels textos reservada al Ministerio de Educación y Ciencia i mantenia l’obligatorietat dels dictàmens dels organismes religiosos i polítics en les matèries de la seva competència. De fet, una disposició dictada al 1974 mostrava l’actitud cautelar amb la qual evolucionava la política, ja que reforçava les atribucions ministerials suprimint la intervenció dels centres universitaris abans citats⁶⁶. Aquestes reticències també es constaten en el treball de Puelles Benítez que, tot i que com aspecte positiu afegeix l’anàlisi de l’ordre del 2 de desembre de 1970 (pocs mesos després de la Ley General de Educación) com una norma que aprovava noves orientacions pedagògiques per l’educació primària i que va suposar, juntament amb el progrés tècnic de l’edició, el sorgiment d’un nou disseny de manuals escolars. Acabava conclouent que en l’essencial la reforma de 1970 no va alterar la política constant del franquisme que, menys en l’intent fallit del text únic, es va caracteritzar per la prèvia autorització i censura ideològica, suavitzada aquesta última amb el pas del temps, però sense cessar mai⁶⁷. Ara bé, aquesta política no va finalitzar amb el franquisme sinó que amb la restauració democràtica es continuaria donant el sistema d’autorització prèvia dels llibres escolars.

4. Edició i evolució pedagògica dels llibres escolars d’època franquista

Els canvis en l’edició i disseny així com l’evolució didàctica i pedagògica dels manuals escolars d’època franquista han estat també estudiats. La historiografia ha lligat sempre

---

⁶⁴ *Ibid.*, p. 377.

⁶⁵ Guereña, J.L. i Tiana Ferrer, A., *op. cit.*, pp. 47-48.

⁶⁶ Escolano Benito, A. (1994), *op. cit.*, p. 378.

⁶⁷ Puelles Benítez, M. de, *op. cit.*, p. 64.

aquestes qüestions amb la política realitzada pel poder, ja que estan condicionades per ella. De fet, en l'apartat anterior d'aquest balanç historiogràfic ja s'ha pogut entreveure subtilment els moments en els quals es dona una modernització de l'edició o la pedagogia. Ara bé, tot i que sí hi ha treballs que ajunten totalment política i tractament tècnic, pedagògic i editorial com l'article de Guereña i Tiana Ferrer⁶⁸, altres estudis, sense deixar de fer referència a certs punts de la política es centren en un aspecte concret com el capítol d'Escolano Benito⁶⁹ sobre l'evolució de l'edició o el de Tiana Ferrer⁷⁰ sobre la modernització didàctica.

Iniciant l'anàlisi historiogràfic sobre aquestes qüestions és interessant la reflexió feta per Guereña i Tiana Ferrer sobre com la Guerra Civil i el posterior canvi de règim van conduir a una transformació profunda del sector de l'edició escolar. Així doncs, seguint ambdós autors, la depuració rigorosa en el camp de l'educació va afectar directament als llibres escolars, molts dels quals van quedar prohibits i els seus autors i editors demandats. A més, algunes empreses van haver de tancar, fet que va deixar el camí obert a altres editors més en sintonia amb el nou règim i amb l'Església⁷¹. Ara bé, tot i els canvis apuntats per Guereña i Tiana Ferrer, Escolano Benito defensa que no es va donar encara en els primers anys una renovació en l'edició dels manuals escolars. Per aquest estudiós no va ser fins la dècada dels seixanta quan es va produir el pas de la primera generació de manuals a l'edició didàctica moderna, que anomena segona generació de manuals⁷². Així doncs, seguint al mateix Escolano Benito, aquest important estri escolar durant els anys següents a la Guerra Civil va mantenir la imatge i estil dels llibres de text anteriors i fins i tot, a causa de les difícils condicions econòmiques, va empitjorar qualitativament en aspectes com el paper o la tinta (gairebé no s'utilitzava el color). Els llibres escolars continuaven reproduint els mateixos genres textuais que s'havien configurat en la primera generació: es tornaven a editar cartilles, rudiments i compendis, manuscrits, obres clàssiques, la gramàtica de l'Acadèmia

---

⁶⁸ Guereña, J.L. i Tiana Ferrer, A., *op. cit.* pp. 43-50.

⁶⁹ Escolano Benito, A. (1998), *op. cit.* pp. 19-47.

⁷⁰ Tiana Ferrer, A. "El libro escolar como instrumento didáctico. Concepciones, usos e investigaciones". En Escolano Benito, A. *Historia ilustrada del libro escolar en España. De la posguerra a la reforma educativa*. Madrid, Fundación Germán Sánchez Ruipérez, 1998, pp. 149-175.

⁷¹ Guereña, J.L. i Tiana Ferrer, A., *op. cit.*, pp. 45-46.

⁷² Escolano Benito, A. (1998), *op. cit.*, p. 20.

Española, catecismes, enciclopèdies i lliçons de coses. A més, fins l'any 1952 es van seguir publicant i utilitzant, en part, manuals utilitzats durant la Restauració⁷³.

En aquests anys inicials del nou règim van destacar, segons recull Navarro García, diversos noms il·lustres de l'edició espanyola com Hijos de Santiago Rodríguez i Eldevives, ambdues especialistes en enciclopèdies; Casa Editorial Hernando que publica adaptacions per nens de clàssics espanyols; Dalmau Carles especialitzada en matemàtiques i ciències; o els llibres de Bruño i els catecismes d'Astete i Ripalda que van coexistir amb una obra clàssica de gran utilització en l'educació primària: *Rayas. Método de enseñanza de la lectura por la escritura* d'A. Rodríguez⁷⁴. La temàtica de les editorials és tractada breument també per Castillejo Cambra que reflexiona sobre com les editorials amb ideologia dogmàtica (FTD, Edelvives...) o política (Frente de Juventudes, Sección Femenina) tendien a ocultar l'autor. A més, no faltava el sexisme, ja que sí apareixien els noms dels autors de l'organització masculina de la Falange (J.M. Mendoza Guinea, E. Borrajo, A. Ferrer...) però els de la femenina s'ocultaven⁷⁵. La dificultat per conèixer els autors dels manuals escolars és constatada per López Marcos que afirma que a la primera època franquista la majoria d'aquests eren anònims i que quan a la portada figurava el nom de l'autor no s'especificava cap nota bibliogràfica al respecte, a vegades només figuraven les inicials. Tot i les dificultats d'identificació, la mateixa Manuela López Marcos afirma que dominava el mestre com autor de llibres de text. També es trobaven professors d'institut i d'universitat⁷⁶.

Com recull Escolano Benito en dues publicacions diferents, el llibre de lectura extensiva va tornar a ser, com a finals del segle XIX i començaments del XX, el gènere dominant en l'escola de postguerra. De fet, continua aquest autor, aquest tipus de llibre escolar juntament amb les enciclopèdies, van constituir l'eix del programa escolar durant les dues primeres dècades del franquisme. A més, els llibres de lectures eren els preferits per l'adoctrinament ideològic de la infància, oferint manuals clarament enfocats cap a la difusió de l'ideari del règim com mostren els títols d'alguns d'ells: *Nueva Raza*, *Glorias*

---

⁷³ *Ibid.*, pp. 22-23.

⁷⁴ Navarro García, C. "Libros de texto y lectura en las escuelas españolas (1939-1945)". En Cerrillo, P. C. i Martínez Soria, C. J. (eds.). *Lectura, infancia y escuela. 25 años del libro escolar en España: 1931-1956*, Cuenca, Universidad de Castilla-La Mancha, 2009, p. 104.

⁷⁵ Castillejo Cambra, E. "Análisis del contenido ideológico de los manuales de Historia". *Bordón. Revista de pedagogía*. 2009, Vol. 61, n° 2, p. 49.

⁷⁶ López Marcos, M., *op. cit.*, pp. 111-114.

*Imperiales, La Nueva emoción de España, Flores de santidad, etc.*⁷⁷ Les nenes, com mostra la historiografia, van ser objecte d'una literatura específica. Aquests llibres, segons Escolano Benito i Navarro García exaltaven les virtuts pròpies del gènere i donaven models a imitar amb la finalitat de promoure en elles les característiques que s'associaven a una bona dona (amabilitat, amor a la família, religiositat, dedicació a les feines de la llar i maternitat). Ambdós autors reuneixen títols de llibres escolars dedicats a nenes, els quals són també molt significatius: *Ramillote de mujeres universales, Niñas y flores, Mi costurero, Así se educa Carmina o Marisol*, entre d'altres⁷⁸. La preocupació ideològica es treballada també per Tiana Ferrer, que afirma que durant els primers anys del franquisme predominava la vigilància de l'ortodòxia ideològica dels llibres escolars de primària i secundària per sobre la qualitat científica o pedagògica. Això no vol dir, continua Tiana Ferrer, que les referències a l'adequació pedagògica no fossin habituals però aquestes acostumaven a reduir-se a formulacions genèriques i poc precises i sempre el contingut moral, religiós, patriòtic o polític resultava ser més decisiu per la seva l'aprovació⁷⁹.

Com s'ha vist en l'apartat anterior d'aquest estat de la qüestió i seguint a Escolano Benito, les innovacions més significatives que es van produir en els llibres escolars durant les primeres dècades del franquisme van ser les causades pels Cuestionarios Nacionales de Enseñanza Primaria de 1953 i la creació al 1958 del Centro de Documentación y Orientación Didáctica de Enseñanza Primaria (CEDODEP). En aquest sentit, aquest mateix autor recorda que els Cuestionarios eren un repertori programàtic dels continguts de cada assignatura així com, també, un conjunt d'orientacions pedagògiques pel seu desenvolupament i defensa que aquest document va iniciar un procés que va portar a una revisió crítica dels vells textos escolars que encara seguien els patrons de principis de segle⁸⁰. Respecte la CEDODEP, Campos Pérez conclou que tenia com a finalitat recopilar la major quantitat de documentació de caràcter pedagògic, tant estranger com nacional per posar-la a disposició del professorat⁸¹. Cal destacar, però, que com ja s'ha dit anteriorment Sánchez-Redondo recull moltes més funcions d'aquest organisme⁸². La divulgació del material recopilat

---

⁷⁷ Escolano Benito, A. (1998), *op. cit.*, pp. 23-24 i Escolano Benito, A. (1994), *op. cit.*, pp. 380-381.

⁷⁸ Escolano Benito, A. (1998), *op. cit.*, p. 24 i Navarro García, C., *op. cit.*, p. 105.

⁷⁹ Tiana Ferrer, A. (1998), *op. cit.* pp. 150-151.

⁸⁰ Escolano Benito, A. (1998), *op. cit.* pp. 24-25.

⁸¹ Campos Pérez, L., *op. cit.*, p. 216.

⁸² Sánchez-Redondo Morcillo, C., *op. cit.*, p. 79.

per la CEDODEP es feia a partir de dues revistes seves *Vida escolar* (mensual i de distribució gratuïta a totes les escoles) i *Notas y Documentos* (sense periodització fixa)⁸³. Aquestes publicacions, seguint a Campos Pérez, van anar posant en coneixement del professorat les tècniques pedagògiques de l'escola activa que suplantarien l'obsoleta metodologia de la copia, repetició i memorització que havia sigut la base de l'educació fins llavors⁸⁴. Així doncs, els principis d'escola activa (participació de l'alumnat, aprenentatge significatiu, educació no autoritària...) eren defensats pel CEDODEP i, com recull Tiana Ferrer, diversos dels seus responsables van criticar la valoració excessiva de l'aprenentatge memorístic del llibre escolar que estava dissenyat per aconseguir l'acumulació de dates, dades i definicions⁸⁵.

Tiana Ferrer i Escolano Benito constaten en l'etapa dels anys cinquanta l'inici de la renovació dels manuals escolars. Al respecte, Tiana Ferrer observa un canvi de criteris envers el llibre escolar de la dècada dels quaranta, ja que afirma que en l'etapa anterior predominaven els criteris ideològics, així com també les especificacions en els aspectes materials (número de pàgines, qualitat del paper, etc.) i econòmics (preu del llibre), aspectes que eren quasi exclusius per la seva aprovació. En canvi, a principis dels anys cinquanta comencen a aparèixer altres consideracions de tipus metodològic i didàctic que mostren el creixent interès pel llibre escolar com instrument pedagògic i no només com a útil d'adoctrinació⁸⁶. Escolano Benito defensa que en la dècada dels anys cinquanta i principis dels seixanta s'inicia una certa renovació en el disseny i, de fet, anomena aquest període de transició, ja que els manuals presenten pràctiques de la tradició activista però continuen mantenint molts aspectes dels textos escolars anteriors⁸⁷. En aquesta línia, el mateix Escolano Benito argumenta que fins a la meitat dels anys seixanta es segueixen editant encara bona part dels llibres de postguerra, modernitzats en els seus aspectes materials i iconogràfics. També, les editorials ja citades de la primera generació (Dalmau, Hijos de S. Rodríguez, Bruño...) continuen liderant el sector i molts autors són els mateixos. A la vegada, els gèneres didàctics majoritàriament també es mantenen i l'enciclopèdia es reafirma en aquesta època, fet que s'ha d'interpretar en relació a l'endarreriment de l'escola espanyola així com al

---

⁸³ Tiana Ferrer, A. (1998), *op. cit.* p. 159.

⁸⁴ Campos Pérez, L., *op. cit.*, p. 216.

⁸⁵ Tiana Ferrer, A. (1998), *op. cit.* p. 160.

⁸⁶ *Ibid.*, p. 155.

⁸⁷ Escolano Benito, A. (1998), *op. cit.*, p. 26.

context econòmic existent. El llibre de lectura es renova, abandonant ja el to apologètic i es diversifica en relats de tipus literari, naturalista i miscel·lani⁸⁸.

Escolano Benito situa l'any 1965 com l'inici de l'edició moderna del manual escolar i Tiana Ferrer i Campos Pérez també constaten un modernització evident a partir d'aquest any. Al 1965 la CEDODEP va redactar uns nous Cuestionarios Nacionales que tot i que no determinaven com havien de ser els llibres escolars van assentar, segons Tiana Ferrer, les bases per una profunda renovació didàctica de l'escola primària⁸⁹. La innovació metodològica en els llibres escolars, seguint a Campos Pérez, arribaria a continuació amb un conjunt de disposicions legals que regularien la forma, el contingut i la vigència del material escolar, i acabarien fent desaparèixer les enciclopèdies com a gènere textual dels manuals escolars, ja que van ser substituïdes, com també constata Escolano Benito, pels llibres enfocats a cursos i matèries⁹⁰. Tot plegat, va portar a una diversificació dels instruments d'ensenyament a l'escola. La necessitat d'aquesta diversificació és explicada per Tiana Ferrer com una resposta a les noves idees que la CEDODEP va difondre sobre la connexió entre ensenyament i aprenentatge tals com la necessitat d'aplicar els coneixements adquirits en canvi de memoritzar-los, el problema de la interacció didàctica entre professor i alumnat o el respecte a la individualització. Així doncs, com també corrobora Tiana Ferrer en un altre publicació juntament amb Guereña, les enciclopèdies van donar pas als llibres de text bàsics per matèries, als de lectura, als llibres de treballs o exercicis i, a més, s'encoratjava la publicació de materials auxiliars pels estudiants com els atlas, gramàtiques, diccionaris, etc. A la vegada, a part dels llibres dels alumnes, en aquesta època es va generalitzar l'ús de les guies didàctiques o llibres del mestre⁹¹. Altres innovacions a destacar en la nova generació de manuals escolars són recollides per Escolano Benito: la tendència a substituir el llibre d'autor individual pels d'equips d'autors, dels quals formen part mestres i pedagogs; l'ús de la quadricromia i la utilització d'il·lustracions de diversos tipus (dibuix realista, traç esquemàtic, fotografia, etc.); la incipient configuració d'una espècie d'enginyeria del llibre de text; i l'adopció de noves formes de presentació del cos literari del text entre les que destaca l'expositiu-narrativa (que substitueix el sistema de pregunta i resposta). A més, en aquest moment es va produir un *boom* editorial

---

⁸⁸ *Ibid.*, pp. 26-28.

⁸⁹ Tiana Ferrer, A. (1998), *op. cit.* p. 161.

⁹⁰ Campos Pérez, L., *op. cit.*, p. 217 i Escolano Benito, A. (1998), *op. cit.*, p. 31.

⁹¹ Tiana Ferrer, A., *op. cit.* p. 164 i Guereña, J.L. i Tiana Ferrer, A., *op. cit.*, p. 47.

gràcies a la congruència de les reformes pedagògiques i factors favorables de naturalesa econòmica, social i tècnica⁹².

Els anys posteriors a la Ley General de Educación de 1970 han estat interpretats, tant per Escolano Benito com per Tiana Ferrer, com un període on els avenços de l'edició escolar responen al camí traçat des de 1965 i, per tant, on no succeeixen fenòmens radicalment nous⁹³. Però, a la vegada, Tiana Ferrer reconeix que tot i la continuïtat, a partir de 1970 hi ha una forta expansió dels manuals escolars tant quantitativament com qualitativament. Per una banda, l'ampliació quantitativa va tenir a veure amb l'extensió efectiva de l'escolaritat obligatòria produïda en aquest període per la introducció de l'Educación General Básica i, sobretot, pel gran increment registrat en les taxes d'escolarització. Això va portar algunes editorials com SM, Santillana i Anaya a créixer ràpidament. Per altra banda, l'increment qualitatiu va ser fruit de l'actuació continuada de les autoritats educatives i de l'elevació del nivell formatiu dels docents que va contribuir a la demanda i consum de millors instruments didàctics⁹⁴.

La innovació més característica de les edicions escolars a partir de la reforma de 1970, segons Escolano Benito, va ser la fitxa. Un recurs que sorgia com a resposta a la defensa per part dels pedagogs de la personalització de l'ensenyament⁹⁵. A més, Tiana Ferrer també afegeix com a novetat la pràctica efectiva de guies didàctiques per ús del professorat, l'agudització del debat sobre la funció i l'ús del llibre escolar, i la reaparició (ja havia existit en els anys trenta) del fenomen del rebuig total o parcial del llibre de text⁹⁶. Per acabar, Guereña juntament amb Tiana Ferrer defensarien l'existència d'una major diversificació del material didàctic i l'aprofundiment de la naturalesa activa dels llibres escolars en aquesta època⁹⁷.

Finalment citar que Tiana Ferrer no observa grans canvis en la concepció, característiques o utilització dels llibres escolars de 1970 a 1990⁹⁸. Ara bé, Escolano Benito constata una nova floració de manuals escolars a partir de la reforma curricular

---

⁹² Escolano Benito, A. (1996), *op.cit.*, p. 385-388.

⁹³ *Ibid.*, p. 388 i Tiana Ferrer, A. (1998), *op. cit.*, p. 166.

⁹⁴ Tiana Ferrer, A. (1998), *op. cit.* pp. 166-167.

⁹⁵ Escolano Benito, A. (1996), *op.cit.*, p. 389.

⁹⁶ Tiana Ferrer, A. (1998), *op. cit.* pp., 169-170.

⁹⁷ Guereña, J.L. i Tiana Ferrer, A., *op. cit.*, p. 48.

⁹⁸ Tiana Ferrer, A. (1998), *op. cit.* p. 173.

de 1981 però que, tot i així, en les seves estructures essencials respondria als paradigmes textuais iniciats al 1965⁹⁹.

5. Contingut i valors ideològics dels llibres escolars del franquisme

La historiografia afirma de forma coincident que els manuals escolars no només transmeten coneixement sinó també valors. En aquesta línia, Castillejo Cambra mostra com aquest material educatiu reflecteix els canvis ideològics del període franquista però en el marc d'uns paràmetres que es van mantenir constants¹⁰⁰.

Els diversos estudis sobre la manualística escolar d'aquesta època recorden que no hi ha encara un acord unànime respecte la conceptualització del règim franquista i encara menys sobre la seva ideologia. Ara bé, la historiografia sí coincideix en constatar la convergència de les diferents forces afins al règim en la ideologia del nacionalcatolicisme. Així doncs, Castillejo Cambra comprova que el franquisme va ser una coalició de tendències polítiques que van convergir en el nacionalcatolicisme, autèntic ciment de cohesió de les forces afins al règim (falangistes, catòlics i l'Església, els militars, els carlistes o tradicionalistes i els monàrquics). La presència del nacionalcatolicisme és clara, segons aquest historiador, en els manuals escolars tant de començament com de final de la llarga dictadura¹⁰¹. Aquesta ideologia del nacionalcatolicisme és també estudiada per López Marcos qui advoca que els principals sectors del conservadorisme en els quals es recolzava el franquisme tenien importants afinitats ideològiques (nacionalisme, catolicisme, imperialisme, autoritarisme, etc.) i vincles d'organització forjats en la seva lluita contra la doctrina liberal-democràtica. Aquests principis ideològics, típics del nacionalcatolicisme, eren propis de la mentalitat de l'Antic Règim i tenien com a finalitat perpetuar la societat jerarquizada que la segona República havia posat en perill. Per tant, per aquesta autora el nacionalcatolicisme no és original del franquisme com mostren les similituds entre manuals anteriors i posteriors a 1936¹⁰². La no originalitat del nacionalcatolicisme també és advertida per altres estudiosos com Badanelli Rubio al veure els mateixos herois, els mateixos fets històrics fundacionals, la sempre abundant idea de donar la vida per la Pàtria i la idea d'unitat de la nació tant en els manuals de 1870-1930 com en

---

⁹⁹ Escolano Benito, A. (1996), *op. cit.*, p. 388-390.

¹⁰⁰ Castillejo Cambra (2008), *op. cit.*

¹⁰¹ *Ibid.*

¹⁰² López Marcos, M., *op. cit.*, p. 131.

els de les primeres dècades del franquisme¹⁰³. Citar també a Castillejo Cambra que coincideix en la falta de novetat d'aquesta ideologia però constata algunes diferències entre el nacionalcatolicisme anterior i posterior a 1936. Segons aquest historiador, abans de 1936 hi havia convivència de manuals de tendència nacional-catòlica, liberal-demòcrata i socialista que feia que els primers es contagiessin dels valors d'un règim liberal: humanitat, Europa, convivència, futur, etc., però la victòria franquista va trencar amb aquest nacionalcatolicisme compartit pel liberalisme conservador¹⁰⁴.

Finalment, la ideologia del nacionalcatolicisme tot i ser present durant tot el franquisme no es mostra sempre de la mateixa manera com constata durant tot el seu treball Castillejo Cambra¹⁰⁵ i com ensenya Sánchez-Redondo Morcillo, ja que els llibres de lectura publicats durant la guerra o immediata postguerra posseïen idees patriòtiques i catòliques exaltades. En canvi, amb el pas del temps i sobretot a partir dels anys seixanta (arribada al poder dels tecnòcrates i Concili Vaticà II) la transmissió ideològica exaltada va perdre força i, sense arribar a desaparèixer, va donar pas a una visió més neutral, amb major pes d'allò tècnic i pedagògic davant d'allò ideològic¹⁰⁶.

5.1 Nacionalisme

El nacionalisme ha estat l'element ideològic més treballat per la historiografia i és que és considerat, generalment, l'objectiu principal del nou sistema educatiu.

La ideologia nacionalista a Espanya va ser en els anys de postguerra desenvolupada i utilitzada en les seves versions més exaltades i bel·licistes. Així, pels anys 1936-1945 destaca l'estudi realitzat per López Marcos. Aquesta professora observa, primerament, una gran exaltació d'Espanya, presentant-se com el centre i model del món per la seva superioritat moral, religiosa, cultural i històrica, a la vegada que es mostra com la nació més bella i millor situada del planeta. En segon terme, anota la visió negativa existent en els manuals envers d'altres països, especialment França i Anglaterra. De fet, va més enllà i veu una negació a tota idea que faci referència als valors de solidaritat internacional per sobre de la pròpia comunitat nacional. En tercer lloc, afirma l'existència del terme raça espanyola i especifica el caràcter no ètnic d'aquest sinó fonamentat en criteris religiosos, donant lloc a l'ideal de cavaller cristià espanyol

---

¹⁰³Badanelli Rubio, A. M^a., *op. cit.*, pp. 168-169.

¹⁰⁴ Castillejo Cambra, E. (2008), *op. cit.*, pp. 312.

¹⁰⁵ *Ibid.*

¹⁰⁶ Sánchez- Redondo Morcillo, C., *op. cit.*, pp. 301-313.

representat en la figura de Cid Campeador. Personatge en el qual es resumeixen totes les virtuts d'un bon cristià (lleialtat, cavalleriesitat, fidelitat a la pàtria, docilitat davant el seu governant, amor a la família, honor, valentia i esperit religiós). En quart lloc, també destaca el caràcter antisemita existent en els manuals escolars, mostrats com els causants de tot els mals que patia Espanya i, a la vegada, es dóna un tractament singular als àrabs, mostrats com a simples i ferotges abans d'arribar a Espanya¹⁰⁷.

Aquestes idees tenen continuïtat durant la segona part de la dècada dels quaranta i als cinquanta com mostren diversos autors. Així doncs, Cámara Villar observa aquests mateixos valors en els manuals de 1936 a 1951 i afegeix, per una banda, l'apel·lació freqüent i exaltada que realitzen els manuals escolars a conceptes amb una forta carga emocional i simbòlica, com Pàtria i Nació. Aquests termes són proposats com vincles d'unió entre els individus i a través dels quals es constitueixen en subjectes històrics que els diferencien de les altres comunitats¹⁰⁸. Aquest nacionalisme que unifica socialment és observat també per Castillejo Cambra, que veu en el nacionalisme una fórmula de socialització dels alumnes, substitut de la cohesió social, que permet a les elits presentar-se com a defensors de la cultura, ocupar el poder i arribar a tots els habitants. Aquesta funció del nacionalisme es troba durant tot el període franquista¹⁰⁹. Per altra banda, Cámara Villar, observa com el sentiment de la Pàtria és el primer valor totalitzador que s'imposa en els nens, la Pàtria ho exigeix tot, inclús la vida si és necessari. La Pàtria és la tradició, la història i és presentada com la mare comú i com una gran família. A més, és sagrada i per sobre d'ella només hi ha Déu. La Nació acaba utilitzant-se com a sinònim de Pàtria. La trilogia Pàtria-Nació-Estat estan associades en els manuals escolars a l'exigència de submissió, obediència i lleialtat cap a elles i estan personificades en la figura del Caudillo Franco, intèrpret de la voluntat de la Pàtria i símbol suprem d'Espanya¹¹⁰.

Ara bé, Campos Pérez sí senyala algunes diferències en el nacionalisme existent abans i després de 1945. El final de la Segona Guerra Mundial i la condemna als règims totalitaris va portar a un procés de desmaquillatge del Règim que va obligar a la interpretació falangista, en pugna fins llavors amb la nacional-catòlica, a passar a un segon terme. Tot i així, ja en els anys anteriors a 1945 la visió del nacionalcatolicisme

---

¹⁰⁷ López Marcos, M., *op. cit.*, pp. 131-144

¹⁰⁸ Cámara Villar, G., *op. cit.*, p. 300.

¹⁰⁹ Castillejo Cambra, E. (2008), *op. cit.*, p. 297.

¹¹⁰ Cámara Villar, G., *op. cit.*, pp. 301-307.

s'havia imposat en els manuals escolars, motiu pel qual tampoc es perceben grans canvis¹¹¹. En aquest sentit, aquesta mateixa autora constata que els llibres escolars van continuar inspirats en l'esperit catòlic i la Pàtria era definida en els mateixos termes essencialistes que s'utilitzaven des de 1938. A més, es va mantenir el relat excoent sobre l'enemic i el vençut, però en aquests anys en un to menys revengista. Sí va desaparèixer la inspiració bel·licista casi per complert i la típica identificació en els manuals escolars anteriors a 1945 entre el Cid i Franco es va convertir en quasi inexistent¹¹².

Els canvis produïts a partir de la segona meitat dels anys cinquanta, amb la progressiva arribada dels tecnòcrates al poder, el canvi de postura de l'Església després del Concili Vaticà II i l'apertura de la seva economia i en conseqüència també l'apertura de la seva política exterior, segons Badanelli Rubio i del Pozo Andrés, no va suposar canvis rellevants en el discurs nacional. De fet, per ambdues autores durant les tres primeres dècades del franquisme el missatge no va variar gaire, es mantenia constant la idea d'Espanya com a nació elegida per Déu per preservar la religió catòlica i també la descripció d'Espanya com la més bella, rica i fèrtil. A més, la identitat nacional passava sempre per sobre de qualsevol identitat regional¹¹³. Aquesta idea de continuïtat del discurs nacionalista també s'observa en l'anàlisi de Sánchez-Redondo Morcillo, ja que a l'analitzar els continguts relacionats amb la Pàtria espanyola en llibres escolars de lectura dels anys seixanta anota els mateixos temes que altres autors a l'analitzar els anys anteriors: unitat de la Pàtria, formada pels Reis Catòlics i presentada com una família que s'ha de cuidar; la grandesa d'Espanya aconseguida gràcies al passat gloriós de sants, savis, artistes, teòlegs i filòsofs; Espanya com una mare a la que s'ha d'estimar, inclús morir per ella; i relació de Pàtria i religió, mostrant Espanya com a catòlica i al servei de la religió¹¹⁴.

Tot i així, sí hi ha estudiosos que veuen algunes modificacions al final dels anys cinquanta i inici dels anys seixanta. És el cas de Campos Pérez que afirma que els

---

¹¹¹ Campos Pérez, L., *op. cit.*, pp. 129 i 178. La visió falangista defensava la recerca de les essències de la nació espanyola per construir a partir d'elles un projecte de futur que tornés al país a l'estat de grandesa anterior. En canvi, la visió nacional-catòlica va crear un model de nació que es basava en les tradicions, sent la primera d'elles l'esperit cristià.

¹¹² *Ibid.*, pp. 180-183

¹¹³ Badanelli Rubio, A. M^a. i Pozo Andrés, M^a del M. de. "Desde la madre-patria española al estado de las autonomías: la idea de España en los manuales escolares (1900- 2007)", *Historia de la Educación*. 2008, n° 27, p. 401.

¹¹⁴ Sánchez- Redondo Morcillo, C., *op. cit.*, pp. 202-210.

canvis d'aquests anys van afectar al discurs oficial de la nació espanyola. Espanya, explica, havia deixat de ser un país aïllat i, per tant, la seva història ja no es presentava com una croada solitària, representada a través de la imatge de Cid Campeador. El nacionalisme exacerbant donava pas ara a postures menys exaltades¹¹⁵. Segons la mateixa Campos Pérez, la visió sobre la nació en els manuals escolars d'aquests anys partia d'una forta base de catolicisme i “*iba enfocada hacia la construcción de un espíritu corporativista que ponía el acento en la productividad y la eficacia, al mismo tiempo que en la obediencia y en la sumisión hacia un régimen que durante estos años celebraba su 25 aniversario*”¹¹⁶. A més, a mesura que s'avançava en la dècada dels seixanta es parlava més de solidaritat i cooperació, tant en el pla internacional com entre els propis integrants del país. També troba algunes diferències el mateix Sánchez-Redondo Morcillo que apunta com el terme raça en els anys seixanta ja estava obsolet i es parlava, en canvi, de característiques dels espanyols. A més, els llibres escolars dels anys seixanta tenien una visió més neutral, menys carregada de patriotisme. El canvi es basa sobretot en un llenguatge no tant grandiloqüent. La història d'Espanya admetia ara períodes de decadència, encara que no sempre amb la mateixa extensió que els d'engrandiment. En general, conclou Sánchez-Redondo Morcillo aquests llibres escolars oferien molta més informació objectiva i menys adoctrinament polític i religiós¹¹⁷.

Els majors canvis en la visió nacionalista es produïrien, segons Badanelli Rubio i Pozo Andrés, en els manuals de finals dels anys seixanta. En aquests llibres escolars ja s'accepten les diversitats regionals i reapareixen els drets i obligacions dels “fills de la pàtria” que havien de preparar-se per posar la seva vida en perill en cas de guerra però, ara també, per participar en la vida política. A més, sorgeixen en els llibres escolars trencaments clars en continguts i conceptes. De fet, les paraules nació i pàtria desapareixen dels manuals escolars, sent substituïdes per diferents termes com regió o nacionalitat. La imatge d'Espanya apareix ara integrada en el context europeu, dominada per la idea d'Europa¹¹⁸. Aquesta acceptació de les diversitats regionals també és vista per Campos Pérez a l'afirmar que en els anys del tardofranquisme es produeix un procés de dessacralització del nacionalisme espanyol, a la vegada que es produeix un

---

¹¹⁵ Campos Pérez, L., *op. cit.*, pp. 219.

¹¹⁶ *Ibid.*, pp. 221.

¹¹⁷ Sánchez-Redondo Morcillo, C., *op. cit.*, p. 302.

¹¹⁸ Badanelli Rubio, A. M^a. i Pozo Andrés, M^a del M. de., *op. cit.*, pp. 401-402.

increment d'allò nacional i local, expressat en els manuals escolars a través de representacions banals o d'imatges que feien al·lusió a característiques culturals, especialment s'exaltava les platges, els toros i el futbol¹¹⁹.

5.2 Catolicisme i religió

Segons la historiografia, el concepte de catolicisme està totalment relacionat al de Nació, Pàtria i Estat. De fet, López Marcos en el seu estudi dels manuals escolars (1936-1945) afirma que no hi havia diferència entre Pàtria i religió, ja que “*servir a Dios es servir a España, y servir a España es servir a Dios*”¹²⁰. Cámara Villar, també observa en els llibres de text referències constants a la religió, fins al punt que aquest concepte no es pot separar d'altres contextos del discurs com el de la Pàtria i la Nació, però també d'altres com pot ser la visió jeràrquica-autoritària de la societat¹²¹. Finalment, García Crespo en el seu anàlisi lèxic i ideològic dels llibres de lectura escolar de 1940 a 1975 també observa el caràcter absolut que es confereix a la idea de religió, que ho impregna tot¹²².

Tant López Marcos, com Cámara Villar i Gervilla Castillo, aquests dos últims estudiant un període més extens que arriba fins als primers anys dels cinquanta, afirmen la presentació de la religió catòlica com l'única i veritable, fet que portava a la intolerància de les altres religions. Aquests autors senyalen que en cap obra escolar és possible trobar textos que mostrin algun aspecte negatiu de l'actuació històrica de l'Església. Tots es silencien i, a més, es justifiquen les possibles crítiques com a producte de la Llegenda Negra. Tampoc s'intenta explicar en què consistien les doctrines d'altres creences que no fossin la catòlica¹²³.

Gervilla Castillo també observa en el seu treball com es presenten diversos elements religiosos en els llibres de lectura escolars. Així doncs, l'autor destaca la freqüent menció del Déu Creador. Aquest ho ha creat tot, motiu pel qual la mateixa contemplació del paisatge demostra la seva existència. L'altre personatge molt mencionat és Jesucrist que es presenta com la persona divina més propera als nens. L'antítesi de Déu es troba en el Dimoni, les referències a les quals són menors i sempre al·lusives a fets bíblics o a

---

¹¹⁹ Campos Pérez, L., *op. cit.*, pp. 286-287.

¹²⁰ López Marcos, M., *op. cit.*, p. 145.

¹²¹ Cámara Villar, G., *op. cit.*, p. 322.

¹²² García Crespo, C., *op. cit.*, p. 59.

¹²³ *Ibid.*, p. 322-323, Gervilla Castillo, E., *La escuela del nacional-catolicismo: ideología y educación religiosa*. Granada: Impredisur, 1990, pp. 450-458 i López Marcos, M., *op. cit.*, p. 146.

invitacions a resistir-lo¹²⁴. Aquest mateix autor, també ensenya com es mostra als alumnes un model d'home exemplar, caracteritzat per seguir els valors religiosos i patriòtics. Entre aquests valors religiosos Gervilla Castillo destaca: la virtut de l'amor, la resignació, la veritat, l'obediència i l'oració. L'antimodel ve donat per estar en pecat o reproduir vicis. Aquests es rebutgen sempre i entre els més comuns hi ha la desobediència, la blasfèmia, la incredulitat, la impuresa, l'oci, la cobdícia, la gola i la mandra, entre d'altres¹²⁵. Per altra banda, Sánchez-Redondo Morcillo, en un treball més actual que el de Gervilla Castillo, també observa en els anys seixanta la impregnació d'elements o referències a la religió catòlica. Segons ell, Déu es mostra com a creador i senyor de tot, els alumnes han d'estimar-lo i donar-li les gràcies pel que els ofereix. També observa com s'anima a anar a l'Església, a Missa i a llegir la Bíblia. Respecte a l'Església catòlica es ressalta la seva universalitat, la seva unitat, la seva infal·libilitat i la seva justícia¹²⁶.

Castillejo Cambra analitza en els llibres de text com la història es troba al servei de Déu. Aquest historiador mostra, entre d'altres coses, la legitimació durant tot el franquisme de l'Església com a institució divina, enlloc de considerar-la com una organització dins d'un tot social. També explica com davant la visió de la Falange de no legitimació de la supremacia papal s'acaba imposant en les primeres dècades del règim la visió integrista que defensa la divinitat de l'Església i el Papat, reivindica la supremacia eclesial i exalta l'ortodòxia davant l'heretgia o les virtuts de les Croades. Amb la visió postconciliar i tecnòcrata varia la visió, ja que tot i seguir veient l'Església des de dins, ara s'insisteix en els aspectes econòmics de les Croades i connota negativament la intransigència i supremacia papal¹²⁷. A més, Castillejo Cambra assenyala com es sacralitza el pensament, la raó i la ciència, sotmesos a l'imperi de la fe. Diu que els manuals més integristes, que persisteixen fins al final, neguen l'autonomia de la raó respecte la fe i es mostren remisos a assumir els valors del Concili Vaticà II. Ara bé, hi ha uns altres manuals que a finals dels anys seixanta comencen a separar els camps de la ciència i la fe però continuen ocultant la tradicional intransigència eclesial i no donen explicacions del deisme, l'ateisme o l'anticlericalisme¹²⁸.

---

¹²⁴ Gervilla Castillo, E., *op. cit.*, pp. 441-444

¹²⁵ *Ibid.*, pp. 458-469.

¹²⁶ Sánchez-Redondo Morcillo, C., *op. cit.*, pp. 231-240.

¹²⁷ Castillejo Cambra, E. (2008), *op. cit.*, pp. 529-542.

¹²⁸ *Ibid.*, p. 568.

Finalment, citar a Campos Pérez que veu a partir del 1957 el pas d'un discurs sobre la nació majoritàriament espiritual, fonamentat en el sentiment catòlic dels espanyols, a un discurs de caràcter més material en el qual l'essència de la Pàtria es recolza en la capacitat dels espanyols per generar riqueses. Aquest canvi va suposar que les imatges de sants i màrtirs i, també, les de herois i guerrers es col·loquessin en un segon terme per donar pas a la imatge de l'obrer i el seu treball ordenat i constant¹²⁹.

5.3 Imperialisme i hispanitat

L'imperialisme és un altre contingut existent en els llibres escolars. La relació d'aquest concepte amb el d'Hispanitat és recollit per López Marcos. Aquesta professora senyala com els manuals de 1936 a 1945 mostren una Espanya que com a defensora de la catolicitat va tenir la missió providencial de realitzar la cristianització americana. Per tant, sota aquesta visió de la història, els llibres de text presenten com a motiu principal de l'expansió hispànica el desig de cristianitzar els infidels per sobre de qualsevol altre. Aquesta perspectiva seria, segons López Marcos, la base de la Hispanitat¹³⁰.

Castillejo Cambra afirma dues idees generals respecte la Hispanitat. La primera que és un referent identitari, com el concepte Espanya o Nació, que tendeix a substituir la consciència de classe i la segona, que és una constant ideològica del franquisme però no sempre va tenir el mateix valor. Aquesta segona idea la desenvolupa el mateix historiador. Així doncs, afirma que ni en els primers anys quan la Falange va tenir major influència aquesta va ser capaç d'imposar la seva visió en els llibres que no fossin de Formación del Espiritu Nacional (FEN), ja que hi havia la ingerència de la ideologia eclesial i tradicionalista. En aquesta línia, Castillejo Cambra observa que els manuals d'història dels anys quaranta presenten la conquesta d'Amèrica com una epopeia i se li atribueix caràcter popular igual que els de FEN, però aquests donen més protagonisme a la monarquia que corregeix abusos i al missioner pel seu apostolat i Croada. Per justificar la conquesta en els llibres escolars es parla d'inferioritat tècnica i espiritual dels indis i es citen els títols legítims del domini espanyol a Amèrica, ressaltant els títols del Papa Alexandre VI, el que suposa el reconeixement d'una autoritat superior a l'Estat, característica que no es troba en els llibres de FEN. Finalment, l'emancipació és explicada com a conseqüència de la descristianització i no de l'oblit de la idea imperial

---

¹²⁹ Campos Pérez, L., *op. cit.*, p. 239.

¹³⁰ López Marcos, M., *op. cit.*, pp. 158-159.

defensada per la visió falangista¹³¹. Aquestes diferències també són constatades per Campos Pérez que afirma que la visió dels falangistes especulava amb la possibilitat d'un imperi territorial real, mentre que la visió eclesial parlava només d'un imperialisme espiritual¹³².

Castillejo Cambra continua afirmant la pèrdua d'influència de la Falange en els manuals dels anys cinquanta. Així doncs, a partir del 1955 en els llibres de text a la tradicional idea de croada s'afegeix la necessitat econòmica que connecta amb la tecnocràcia. No desapareix el caràcter interclassista de l'empresa i guanya protagonisme el missioner en detriment del conqueridor. Semblen disminuir les al·lusions a la legitimitat jurídica de la conquesta, preferida de la Falange i es parla més de les butlles papals. Continua mostrant-se la colonització com un deure per la inferioritat racial i cultural dels indígenes. Es nega sempre l'explotació dels indis i es simula ara un intercanvi de béns entre Amèrica i Espanya a la vegada que es fa un elogi de les aportacions culturals d'Espanya (universitats, impremta...) i es simula una socialització de la cultura. Encara hi ha al·lusions a la Llegenda Negra, invenció dels enemics d'Espanya, però la necessitat d'integració internacional fa que es suavitzin les formes. Per explicar l'emancipació es continuen fent servir explicacions anteriors com l'expulsió dels jesuïtes, la maduresa adquirida gràcies a Espanya i la intervenció d'altres potències. Així doncs, els beneficiaris d'aquest discurs patent en els manuals continua sent l'ordre social però ja no es legitima la Hispanitat com alternativa a l'aïllament d'Espanya¹³³.

Badanelli Rubio analitza la imatge transmesa dels pobles americans i la conquesta del Nou Món en els llibres escolars, exactament de lectura durant el 1940 i 1960. Aquesta autora diu que normalment es representen missioners beneïts, ajudant i cristianitzant els indis. A la vegada que aquests últims eren representats com un element exòtic o salvatge i sempre com un individu no adult a qui s'ha d'ensenyar. Per acabar, Espanya apareix reflectida d'una forma paternalista, protectora i que expandeix el catolicisme¹³⁴.

El concepte d'Hispanitat també és observat per Castillejo Cambra en els llibres escolars de finals dels anys seixanta. En aquesta època el nacionalcatolicisme segueix viu en els manuals però s'afegeix la manera de pensar tecnòcrata: explicació econòmica de les

---

¹³¹ Castillejo Cambra, E. (2008), *op. cit.*, pp. 363-367

¹³² Campos Pérez, L., *op. cit.*, pp. 159-160.

¹³³ Castillejo Cambra, E., (2008), *op. cit.*, pp. 367-370.

¹³⁴ Badanelli Rubio, A. M., *op. cit.*, pp. 149-150.

causes i conseqüències del descobriment i l'emancipació. I també la visió del Vaticà II: mostra una valoració negativa de les crueltats realitzades al Nou Món, evita el terme Croada, justifica el missioner per separat del conqueridor i veu Las Casas no com un home útil pels enemics sinó com precedent del humanitarisme eclesial. Ara bé, ningun manual d'aquesta època qüestiona la bondat de l'obra espanyola. Tots simulen equilibri de poders i parlen en termes absoluts de prosperitat, desenvolupament i modernització. L'al·lusió a la Llegenda Negra és ara més escassa i es manté la visió tradicionalista de l'emancipació que insisteix en les influències externes, la política absolutista dels Borbons i nega l'aixecament contra l'opressió espanyola¹³⁵. Així doncs, i seguint el mateix Castillejo Cambra, la Hispanitat segueix sent útil a finals dels anys seixanta i encara ho va ser, també, després de la Llei General d'Educació (1970), tant del període encara franquista com posteriorment. Serveix per confirmar el paper de l'Església, perquè oculta un sistema d'explotació social i satisfà l'orgull de pertinença a Espanya¹³⁶.

Finalment, els manuals de FEN dels últims anys, condicionats pel context, acaben oblidant i negant, segons Castillejo Cambra, l'imperialisme. En ells es diu que Espanya podia defensar el seu imperi però en canvi va oferir respecte als pobles i dret internacional. Ara bé, no trenquen del tot amb el passat, ja que continuen rebutjant la Llegenda Negra i neguen que hi hagués colònies, només hi havia províncies¹³⁷.

5.4 Visió de la societat i el poder polític

La visió de la societat amb diversos rols imperants i la seva organització així com el poder polític i la forma d'Estat que els llibres escolars transmetien també ha estat recollida per la historiografia tot i que no tots els estudis s'han centrat o han tractat les mateixes qüestions.

Així doncs, Cámara Villar en la seva anàlisi dels llibres de text i lectura de 1936 a 1951 observa com es dóna una concepció jeràrquica-autoritària de la realitat social i política. De fet, l'autor afirma que en els llibres escolars es produeix un reforçament del valor de l'autoritat i de la configuració vertical i jeràrquica de la societat. L'Estat autoritari és presentat com la millor forma d'organització política, ja que sense ell no és factible l'ordre i la pau social. Per provar-ho s'explica el caos i l'anarquia anteriorment

---

¹³⁵ Castillejo Cambra, E., (2008), *op. cit.*, pp. 370-374

¹³⁶ *Ibid.*, p. 377.

¹³⁷ *Ibid.*, p. 365.

imperants a Espanya. En aquesta línia, els manuals escolars insisteixen en la valoració positiva de l'obediència, la disciplina, la passivitat, la submissió i la resignació. L'adoctrinament polític en valors autoritaris es dona en gran mesura a través de la figura de Franco que es presenta com a salvador d'Espanya, elegit per Déu, autor de la pau i el benestar, pare de tots els espanyols, compendi de totes les virtuts cristianes i humanes, i com a protector de la infantesa i la joventut¹³⁸. Cámara Villar, també recull la visió harmònica que es dona de la societat en els llibres escolars. De fet, per aquest investigador la societat es presenta en els llibres escolars com un tot orgànic, integrat i harmònic en la qual tots els individus tenen delimitat el seu paper a complir, rebutjant-se d'aquesta manera qualsevol element conflictiu i ocultant els processos socials reals. Es difon la imatge de la societat com una estructura jeràrquica i estamental, en la qual tothom ocupa el seu lloc per l'engrandiment nacional. El treball s'ennobleix i es silencia el paro i els conflictes, que es fan inexistents¹³⁹.

López Marcos en el seu estudi sobre els llibres escolars (1936-1945) també afirma l'existència de la concepció jeràrquica i autoritària de la societat. Per aquesta professora aquest model social tindria la seva base en la família, ja que aquesta actua com a transmissora d'uns valors destinats a perpetuar l'ordre social preestablert. A més, López Marcos mostra com dins la família es presentaven uns rols específics pels diferents membres. En aquest sentit, els llibres escolars mostren com el pare és la fortalesa i l'autoritat que diu que s'ha de fer. Les demostracions afectives respecte els fills són escasses però sí exerceix atractiu sobre ells, ja que el veuen com una font de saber. La mare és la tendresa, l'amor i el sacrifici. Té al seu càrrec les feines de la llar i el cuidat del marit i els fills. La relació dels fills envers als pares es basa en deures: respecte, gratitud, amor, obediència, submissió, etc. El fill ideal és l'obedient, el submís, el que accepta les ordres dels seus pares i vol ser com ells¹⁴⁰. Amb la transmissió de la família tradicional, conclou López Marcos, el que realment s'estava intentat fer era inculcar en les ments dels nens i nenes la idea d'obediència cap a qualsevol tipus d'autoritat, ja fos de l'Estat, el mestre o els pares¹⁴¹. García Crespo també recull aquestes diferenciacions

---

¹³⁸ Cámara Villar, G., *op. cit.*, pp. 332-351

¹³⁹ *Ibid.*, pp. 351- 362.

¹⁴⁰ López Marcos, M., *op. cit.*, pp. 178-180.

¹⁴¹ *Ibid.*, pp. 181-182.

de rols en el seu estudi dels llibres de lectura de 1940 a 1975, sense mostrar ninguna varietat amb el pas del temps¹⁴².

López Marcos en el seu estudi també analitza la justificació de la societat estamental en els manuals escolars. Aquesta professora admet que els llibres escolars de gairebé tot el segle XX deixen constància de *“hasta qué punto estaban diferenciadas las clases sociales en España, cómo se les inculcaba a los niños desde la infancia su respectiva posición social y cómo habían de continuar manteniéndose las distancias”*¹⁴³. Els llibres de text, segons la mateixa Manuela López Marcos, expliquen com el nen pobre havia de conformar-se amb la seva situació i no intentar ocupar un lloc en la societat que no li correspongués. Mentre que el nen ric no havia d'establir amistat amb persones de rang social inferior. Així doncs, per aquesta autora mantenir les diferències socials era l'objectiu principal de l'educació a partir dels anys quaranta. De fet, la finalitat de la Guerra Civil va consistir en mantenir l'estructura de la societat i els privilegis dels grups dominants que la República havia amenaçat¹⁴⁴. Aquesta idea és també defensada per Boyd que diu que la Guerra Civil va reflectir la determinació de les classes privilegiades de resistir-se al procés de modernització social, política i cultural iniciat després de la proclamació de la Segona República¹⁴⁵. Segons López Marcos, per mantenir l'estructura social preestablerta era necessari inculcar en els nens i nenes la idea de resignació i acceptació social. Es mostra, doncs, en els manuals escolars un model social corporatiu, en el qual cada persona ha d'ocupar el seu lloc en la societat i des d'ell esforçar-se pel bé de la Pàtria. S'insisteix en el treball com a font d'alegria i s'ensenya la divisió del treball com una cosa necessària per l'existència de l'ordre social. Les desigualtats es presenten com naturals dels homes al venir donades per Déu¹⁴⁶. Finalment, la mateixa Manuela López Marcos observa en els llibres escolars la defensa del sistema hereditari d'aire autoritari (monarquia tradicional) com l'única forma de govern possible pel bé de la societat, ja que la falta d'aquest sistema (existència de la democràcia, partits polítics, llibertats) havia sigut el causant de tots els mals del país. El salt lògic entre el sistema monàrquic d'Estat i la nova configuració política basada en el poder personal de Franco, queda salvat al presentar la dinastia borbònica com a dèbil i permissiva amb el liberalisme, necessitada per aquest motiu d'un salvador. Aquesta visió porta a que els

---

¹⁴² García Crespo, C., *op. cit.*, pp. 78-83.

¹⁴³ López Marcos, M., *op. cit.*, p. 185.

¹⁴⁴ *Ibid.*, pp. 186-187.

¹⁴⁵ Boyd, C.P. (2000), *op. cit.*, p. 206.

¹⁴⁶ López Marcos, M., *op. cit.*, pp. 187- 190.

llibres escolars excloguin qualsevol idea de llibertat i presentin tots els períodes liberals des d'una visió negativa, condemnat per ser una tendència contrària a la monarquia tradicional espanyola, pel seu origen estranger (francès) i per ser profundament antireligiós i anticlerical¹⁴⁷.

Les il·lustracions dels textos escolars també evidencien algunes d'aquestes idees transmeses com mostra l'estudi de Badanelli Rubio dels anys 1940 a 1960. Aquest, per una banda, observa la freqüent repetició de l'espanyol treballant. Els treballs solen ser rurals i físics. Apareixen també, però amb menor freqüència, altres feines com la de policia, carter, artesà, sastre o fuster. A vegades, apareixen treballs d'oficina o similars. Els dirigents importants de la classe militar, política i del clergat són, normalment, la classe alta que es representa¹⁴⁸. Segons aquest mateix autor, a través d'aquestes il·lustracions s'ofereix una imatge de l'espanyol popular com a subjecte sense capacitat ni consciència per intervenir legítimament en la comunitat. En canvi, no succeeix el mateix amb les classes altes que sí són conscients i poden intervenir en el seu destí i el de la societat. Per tant, conclou Badanelli Rubio que *“bajo la apariencia de lo que se representa (el español trabajando, a menudo con la cabeza inclinada) se está prescribiendo un rol social limitado al trabajo que realizan”*¹⁴⁹. Per altra banda, aquest mateix autor també analitza la figura del nen que surt en nombroses ocasions resant o amb aires marcial. Clarament s'estan manifestant dues vessants de la identitat nacional del moment: l'espanyol cristià però també defensor de la Pàtria. Les imatges del sexe femení, segueix Badanelli Rubio, són molt escasses, sent majoritàries les de personatges masculins, a no ser que s'observin els manuals editats expressament per les nenes. Les dones són representades com un element asocial. En els llibres específics per la formació de les noies es troben dos tipus d'imatge que es repeteixen: la nena orant i la nena interactuant amb la naturalesa. Sempre se la representa allunyada de la vida pública¹⁵⁰. En aquesta línia, Kira Mahamud conclou que amb el contingut dels llibres de text de 1936 a 1951 les nenes són empeses a creure que l'única manera de ser membres respectables de la societat és sent esposes, mares i mestresses de casa¹⁵¹. Finalment,

---

¹⁴⁷ *Ibid.*, pp. 163-165.

¹⁴⁸ Badanelli Rubio, A. M^a., *op. cit.*, pp. 153-154.

¹⁴⁹ *Ibid.*, p. 155.

¹⁵⁰ *Ibid.*, pp. 156-159.

¹⁵¹ Mahamud Angulo, K. “Analysing Motherhood in Primary School Textbook: The Case of Spain during the first two Ministries of Education of the Franco Dictatorship (1936-1956)”, en Bruillard Éric, Aamotsbakken Bente, Knudsen Susanne V. i Horsley Mike (eds.), *Caught in the web or Lost in the Textbook? STEF, IARTEM, IUFM de Basse-Normandie*, Paris: Jouve, 2006, p. 178.

Badanelli Rubio també constata la diferent relació entre nen-adult i nena-adult. La majoria de casos l'adult que es relaciona amb un nen és un home representat com autoritat i la imatge del nen expressa respecta i submissió. Quan la relació de la nena s'estableix amb algú menor que ella, sorgeix l'expressió maternal. En canvi, si la nena es relaciona amb un adult home passa a demostrar submissió i obediència i si l'adult és una dona apareix entre elles el sentiment d'afecta i simpatia¹⁵².

L'estudi de la representació dels diferents rols per sexe, la família i el treball en els llibres de lectura dels anys seixanta ha estat estudiat per Sánchez-Redondo Morcillo. Així doncs, aquest autor coincideix amb el fins aquí esmentat pels altres investigadors respecte al paper de la dona i la nena, constatant l'exaltació del paper de la dona en la seva funció de mare, esposa i mestressa de casa. Si la dona ha de treballar fora de casa es proposen feines específiques com infermera, grangera o obrera de fàbrica. Pel que fa els homes es transmet que no han de plorar i han de treballar. Respecte la família, Sánchez-Redondo Morcillo coincideix amb els autors ja citats a l'afirmar que es difon una imatge de família unida i en la qual cada un té el seu paper. Per acabar, respecte el treball els llibres de lectura mostren alguns de més abundants: rurals, pescadors, venedors i obrers. A més, el treball continua mostrant-se en els anys seixanta com una font d'alegria, beneït per Déu i realitzat pel benefici d'Espanya. En alguna rara ocasió es parla de la vaga justificant-la però normalment s'intenta prevenir-la, mostrant la falta de raons i el perjudici pels propis treballadors¹⁵³. El mateix Carlos Sánchez-Redondo Morcillo també recull com els textos escolars dels anys seixanta informen sobre l'organització de l'Estat Espanyol, amb pistes de democràtic, canvi substancial amb els llibres escolars anteriors. A més, també afirma que l'exaltació de l'exèrcit i militarisme fervent es dóna sobretot en els llibres de la immediata postguerra i afluixa la intensitat amb el pas dels anys¹⁵⁴.

La imatge de Franco representada en els manuals escolars va anar canviant, com recull Campos Pérez, conforme s'anava modificant la concepció dels valors socials i polítics. Per tant, de la imatge de postguerra que mostrava a un Franco militar i impecable es passava als anys cinquanta a la del militar sobri i serè, ja que havia guanyat la guerra però, a més, havia aconseguit imposar la pau a la societat. A partir de 1957, coincidint

---

¹⁵² Badanelli Rubio, A.Mª., *op. cit.*, pp. 153-159.

¹⁵³ Sánchez-Redondo Morcillo, C., *op. cit.*, pp. 265-282.

¹⁵⁴ *Ibid.*, pp. 301-306.

amb l'inici de la vellesa del general, la imatge va continuar canviant progressivament de la figura de militar a la de governant civil i honorable cap d'Estat, responsable de la pau i del desenvolupament econòmic que vivia el país a mitjans dels seixanta. Es presentava, doncs, amb un aspecte més humà, creant d'aquesta manera una important distensió ideològica¹⁵⁵.

Finalment, Castillejo Cambra ha estudiat com la història s'ha posat al servei de l'ordre social. Aquest historiador afirma que els fenòmens socials són descrits en els llibres d'història del franquisme amb l'objectiu de reduir a la mínima expressió les contradiccions socials. La funció d'aquests llibres, siguin d'una vessant més falangista, eclesiàstica o més tard tecnòcrata, és *“abortar la concienciació social, negar la estructura y, por tanto, la posibilidad de cambio”*¹⁵⁶. També el mateix Castillejo Cambra estudia com els manuals d'història ofereixen models socials que observen l'ordre imperant. Durant el franquisme alguns d'aquests semblen fixos com per exemple el rebuig al sistema esclavista o l'antimarxisme. Pel contrari, la imatge del feudalisme i el capitalisme es modifica segons el moment. Així doncs, en els manuals del primer franquisme el feudalisme es mostra com un model social orgànic i mancat de contradiccions. A més de marginar a la massa productora, el feudalisme serveix per reafirmar la concepció orgànica de la societat i el paper de l'Església. Amb la tecnocràcia, el mirall feudal es trenca, ja que els seus valors (economia tancada, marcada per l'herència, sense mobilitat social i progrés) són contradictoris al capitalisme internacional al que s'afegeix Espanya des de 1959. Llavors es dona, més relleu al renaixement urbà medieval, amb la seva cultura, la renovació econòmica, l'auge comercial i el progrés d'aquestes ciutats. Similar és l'evolució de la visió del capitalisme. Els manuals d'història passen de l'anticapitalisme falangista i les pors reaccionaries a la modernitat capitalista a la visió tecnòcrata que entén el capitalisme com una conseqüència necessària del progrés (invents, màquines, tècniques) i com un sistema alliberador que ofereix al treballador millora de condicions laborals, temps lliure, consum en massa i oci. Respecte el socialisme hi ha un rebuig constant. Els llibres de la FEN acusen el socialisme de trencar la unitat nacional i de classes, el pensament eclesial imperant en les primeres dècades en els llibres de text també l'acusa de materialisme contrari a la moral, l'Església i la civilització cristiana occidental, i

---

¹⁵⁵ Campos Pérez, L., *op. cit.*, p. 229.

¹⁵⁶ Castillejo Cambra, E. (2008), *op. cit.*, p. 235.

finalment, la visió tecnòcrata mostra com aquest sistema impedeix amb la seva politització i extremisme el progrés i el desenvolupament. L'anticomunisme és, junt amb la defensa del capitalisme, un dels elements ideològics més constants¹⁵⁷. Aquest antisocialisme i anticomunisme és vist també per Cámara Villar en els llibres escolars de 1936 a 1951. De fet, aquest autor mostra com juntament amb les heretgies, el separatisme, el liberalisme i l'anarquisme, el comunisme i el socialisme eren presentats com l'Anti-Espanya i com aquelles forces del mal que atemptaven contra la unitat nacional i catòlica¹⁵⁸.

6. Conclusions

En aquest estat de la qüestió s'han analitzat les línies temàtiques més treballades per la historiografia respecte els manuals escolars del franquisme. S'ha vist com el tema més estudiat fins al moment ha estat el dels continguts i valors ideològics de diferents matèries, especialment els d'història i lectura. A la vegada que també s'ha comprovat que existeixen investigacions que analitzen les il·lustracions amb la mateixa finalitat: detectar els valors transmesos. S'ha observat l'existència d'estudis relacionats amb la política dels manuals escolars, així com sobre l'evolució en l'edició i la modernització pedagògica d'aquest important material didàctic. Aquestes dues últimes temàtiques, però, han estat treballades fins al moment en menor mesura que les focalitzades en els llibres escolars d'una matèria. Hi ha una part de la historiografia que estudia els continguts no només d'una matèria sinó de més d'una, entre les quals es troba també la història, els llibres de lectures cíviques i històriques i s'afegeix l'educació patriòtica i religiosa, la geografia, la llengua espanyola i l'educació per a nenes.

També s'ha observat alguna mancança historiogràfica que dificulta la visió global dels manuals escolars durant el franquisme. En aquest sentit, cal destacar com els llibres escolars de les primeres dècades del franquisme han estat molt més treballats tant en la vessant política com respecte els continguts i valors ideològics. El motiu d'aquesta focalització en detriment d'una visió més global és justificada pels propis autors de forma coincident: s'argumenta l'estudi únic dels primers anys del franquisme perquè era quan el règim de Franco es mostrava amb les seves característiques i ideologia real. Cal destacar que la major part de la historiografia, sobretot la centrada en els primers anys

---

¹⁵⁷ *Ibid.*, pp. 237-260.

¹⁵⁸ Cámara Villar, G., *op. cit.*, pp. 362-385

del franquisme, inicien l'anàlisi a partir del 1936, enllaçant l'estudi dels manuals escolars del bàndol nacional amb els posteriors a 1939.

Així doncs, primerament en aquest estat de la qüestió s'han mostrat les característiques i línies historiogràfiques dels manuals escolars més emergents per després entrar en profunditat en elles. Del seu estudi s'han poden extreure algunes conclusions. Respecte la política dels manuals escolars s'ha vist com els estudiosos ressalten la importància donada al control dels manuals escolars com a instrument d'inculcació d'idees afins al poder polític imperant. També s'ha comprovat com l'intent d'imposar el text únic encara en període de guerra ha estat un dels temes més treballats i debatuts. En definitiva, s'ha mostrat com la política del franquisme respecte els llibres escolars ha estat constant menys en l'intent d'imposar el text únic, ràpidament fallit. Aquesta política s'ha basat en la censura i autorització prèvia, sent el control ideològic més fort als primers anys. Cal constatar que aquest sistema no és nou del franquisme i tampoc finalitza amb ell, amb la instauració de la democràcia l'autorització prèvia va continuar, sotmeten a examen el projecte editorial i l'adequació dels continguts al currículum dissenyat.

En contraposició a aquesta continuïtat política respecte els manuals escolars, la historiografia mostra canvis en l'edició i les característiques pedagògiques i didàctiques. S'ha vist que la modernització s'inicia als anys cinquanta quan es produeix una incipient renovació del disseny gràcies a la introducció en els llibres escolars d'idees de pedagogia activa. Es comença a tenir en compte criteris de tipus metodològic i didàctic i no només ideològic que faran veure el manual escolar no només com un instrument d'adoctrinació sinó també com a eina pedagògica. Ara bé, la historiografia mostra com els canvis profunds es comencen a donar a partir de la segona meitat dels anys seixanta quan definitivament s'introdueixen en els manuals escolars dissenys que responen a idees pedagògiques que defensen la no memorització, l'aprenentatge significatiu i la participació de l'alumnat. En aquest sentit, s'ha observat com es deixen enrere les enciclopèdies i apareixen els llibres per cursos i matèries a la vegada que es diversifica el material didàctic. Aquesta modernització es donaria, possiblement, al constatar el pèssim nivell educatiu existent als anys cinquanta. L'obertura i creixement econòmic haurien portat a la necessitat de mà d'obra més qualificada, aquest fet juntament amb una incipient i progressiva millora tècnica i econòmica als anys seixanta portaria a la renovació de l'edició dels manuals escolars.

Per acabar, s'ha comprovat com la historiografia veu l'existència d'una continuïtat en els valors ideològics transmesos. És cert que s'observen algunes modificacions amb el pas del temps, basades sobretot per una visió menys exaltada i més neutral en sintonia amb els canvis en les relacions internacionals i també per la introducció de criteris afins als valors tecnòcrates i al Concili Vaticà II. Però, en general, els valors ideològics del nacionalcatolicisme (nacionalisme, catolicisme, imperialisme, autoritarisme, etc.) van ser presents durant tot el franquisme. Tot i així, els treballs realitzats al respecte dificulten una visió continua del contingut ideològic del franquisme, ja que gran part de la historiografia, com s'ha vist, es centra en un subperíode, principalment dels primers anys.

Malgrat que en les últimes dues dècades hi ha hagut un creixent interès i un augment dels estudis sobre els manuals escolars d'educació primària i secundària durant el franquisme, encara hi ha qüestions que s'han de seguir investigant o fins i tot s'han d'iniciar. En aquest sentit, es necessari treballar amb més profunditat els anys seixanta i primera meitat dels setanta, molt més descuidats per la historiografia. Caldria veure amb més detall els valors ideològics transmesos en aquests últims anys per comprovar fins a quin punt hi ha continuïtats amb els anys anteriors. A més, seria interessant l'existència de treballs enfocats a investigar els continguts ideològics del franquisme a partir de més d'una matèria i de més d'un nivell educatiu (primària i secundària), que semblen inexistents fins al moment. Sembla que falten, també, investigacions en profunditat respecte els motius que van portar a la renovació didàctica i pedagògica i per tant, de l'edició. Finalment, hi ha una mancança de treballs dedicats a l'estudi de la influència real dels continguts i valors ideològics dels manuals en els seus receptors (alumnat).

Tenint en compte aquestes mancances es pot concloure que, malgrat la tasca ja realitzada, l'estudi dels manuals escolars del franquisme és avui dia un camp d'investigació obert. Per tant, encara queda molt recorregut per realitzar i moltes limitacions historiogràfiques que superar.

Bibliografía

Badanelli Rubio, Ana María. “Ser español en imágenes: la construcción de la identidad nacional a través de las ilustraciones de los textos escolares (1940-1960)”. *Historia de la Educación*. 2008, nº 27, pp. 137-169.

Badanelli Rubio, Ana María i Pozo Andrés, María del Mar de. “Desde la madre-patria española al estado de las autonomías: la idea de España en los manuales escolares (1900- 2007)”, *Historia de la Educación*. 2008, nº 27, pp. 397-432.

Boyd, Carolyn P. *Historia Patria. Política, historia e identidad nacional en España. 1875-1975*. Colección Educación y Conocimiento. Universidad de Granada. Barcelona, Ediciones Pomares-Corredor, 2000.

Boyd, Carolyn P. “Madre España”: libros de texto patrióticos y socialización política, 1900-1950.” *Historia y Política*. Abril 1999, nº 1, pp. 49-70.

Cámara Villar, Gregorio. *Nacionalcatolismo y escuela. La socialización política del franquismo (1936-1951)*. Jaén, Hesperia, 1984.

Campos Pérez, Lara. *Los relatos de la nación. Iconografía de la idea de España en los manuales escolares (1931-1983)*. Madrid: Centro de Estudios Políticos y constitucionales, 2010.

Castillejo Cambra, Emilio. “Análisis del contenido ideológico de los manuales de Historia”. *Bordón. Revista de pedagogía*. 2009, Vol. 61, nº 2, pp. 45-58.

Castillejo Cambra, Emilio. *Mito, legitimación y violencia simbólica en los manuales escolares de historia del franquismo*. Madrid: UNED, 2008.

Centro de investigación MANES. *Manuales escolares* [en línea] 2014 [consulta: 20 de juny de 2014] Bibliomanes. Bibliografía MANES. Disponible a: <http://www.uned.es/manesvirtual/ProyectoManes/Bibliografia.htm>

Centro de investigación MANES. *Manuales escolares* [en línea] 2014 [consulta: 20 de juny de 2014] Base de datos MANES. Disponible a: <http://servidormanes.uned.es/manes/consulta.html>

Cerillo, Pedro C. i Martínez Soria, Carlos J. (eds.), *Lectura, infancia y escuela. 25 años de libro escolar en España: 1931-1956*. Cuenca: Universidad de Castilla-La Mancha, 2009.

Diego Pérez, Carmen. “Dictamen y dotación de libros de texto desde la Guerra Civil hasta la creación del Consejo Nacional de Educación”. *Historia de la Educación*. 2000a, nº 19, pp. 293-309.

Diego Pérez, Carmen. “El instituto de España: su labor en pro de los textos únicos de enseñanza primaria”. En Tiana Ferrer, A. (ed.): *El libro escolar, reflejo de intenciones políticas e influencias pedagógicas*. Madrid, UNED, 2000b, pp. 327-340.

Diego Pérez, Carmen. “El libro de España”. *El Currículum: historia de una mediación social y cultural: [IX Coloquio de Historia de la Educación]*. Granada: Universidad de Granada: Departamento de Pedagogía: Instituto de Ciencias de la Educación, 1996, pp. 279-287.

El Currículum: historia de una mediación social y cultural: [IX Coloquio de Historia de la Educación]. Granada: Universidad de Granada: Departamento de Pedagogía: Instituto de Ciencias de la Educación, 1996.

Escolano Benito, Agustín. “La segunda generación de manuales escolares”. En Escolano Benito, A. *Historia ilustrada del libro escolar en España. De la posguerra a la reforma educativa*. Madrid: Fundación Germán Sánchez Ruipérez, 1998, pp. 19-47.

Escolano Benito, Agustín. “El libro escolar en la segunda mitad del siglo XX”. En Escolar Sobrino, H. (dir.). *Historia ilustrada del libro español. La edición moderna. Siglos XIX y XX*. Madrid, Fundación Germán Sánchez Ruipérez, 1994, pp. 371-397.

Escolar Sobrino, Hipólito. (dir.). *Historia ilustrada del libro español. La edición moderna. Siglos XIX y XX*. Madrid: Fundación German Sánchez Ruipérez, 1996.

García Crespo, Clementina. *Léxico e ideología en los libros de lectura de la escuela primaria (1940-1975)*. Salamanca, ICE de la Universidad de Salamanca, 1983.

Gervilla Castillo, Enrique. *La escuela del nacional-catolicismo: ideología y educación religiosa*. Granada: Impredisur, 1990.

Guereña, Jean-Louis i Tiana Ferrer, Alejandro. “Les manuels scolaires, du franquisme à nos jours (1939-1990)”. *Matériaux pour l’histoire de notre temps*. Avril-juin 2003, nº70, pp. 43-50.

López Marcos, Manuela. *El fenómeno ideológico del franquismo en los manuales escolares de enseñanza primaria (1936-1945)*. Madrid, UNED, 2001.

Mahamud Angulo, Kira. “Analysing Motherhood in Primary School Textbook: The Case of Spain during the first two Ministries of Education of the Franco Dictatorship (1936-1956)”, en Bruillard Éric, Aamotsbakken Bente, Knudsen Susanne V. i Horsley Mike (eds.), *Caught in the web or Lost in the Textbook? STEF, IARTEM, IUFM de Basse-Normandie*, Paris: Jouve, 2006, pp. 171-178.

Navarro García, Clotilde. “Libros de texto y lectura en las escuelas españolas (1939-1945)”. En Cerrillo, P. C. i Martínez Soria, C. J. (eds.). *Lectura, infancia y escuela. 25 años del libro escolar en España: 1931-1956*, Cuenca, Universidad de Castilla-La Mancha, pp. 101-111.

Puelles Benítez, Manuel de. “La política del libro escolar. Del franquismo a la restauración democrática”. En Escolano Benito, A. *Historia ilustrada del libro escolar en España. De la posguerra a la reforma educativa*. Madrid: Fundación Germán Sánchez Ruipérez, 1998 pp. 49-72.

Sánchez-Redondo Morcillo, Carlos. *Leer en la escuela durante el franquismo*. Cuenca, Ediciones de la Universidad de Castilla-La Mancha, 2004.

Tiana Ferrer, Alejandro. “Los manuales escolares”. En Guereña, J. L., Ruiz Berrio, J. I Tiana, A. (eds.). *Nuevas miradas historiográficas sobre la educación en la España de los siglos XIX y XX*. Madrid: IFIE Ministerio de Educación, 2010, pp. 211-230.

Tiana Ferrer, Alejandro. “El proyecto MANES y la investigación histórica sobre los manuales escolares (siglos XIX y XX)”. *Historia de la Educación*. 2000a, nº19, pp. 179-194.

Tiana Ferrer, Alejandro. “Investigando la historia de los manuales escolares”. En Tiana Ferrer, A. (ed.): *El libro escolar, reflejo de intenciones políticas e influencias pedagógicas*. Madrid, UNED, 2000b, pp. 17-44.

Tiana Ferrer, Alejandro (ed.): *El libro escolar, reflejo de intenciones políticas e influencias pedagógicas*. Madrid, UNED, 2000c.

Tiana Ferrer, Alejandro. “El libro escolar como instrumento didáctico. Concepciones, usos e investigaciones”. En Escolano Benito, A. *Historia ilustrada del libro escolar en España. De la posguerra a la reforma educativa*. Madrid, Fundación Germán Sánchez Ruipérez, 1998, pp. 149-175.

Villalaín Benito, José Luis. “El proyecto MANES: una aproximación sistemática al estudio de los manuales escolares de los siglos XIX y XX”. *Revista Educación y Pedagogía*. Medellín: Facultad de Educación, enero-septiembre 2001, Vol. XIII, nº29-30, pp. 83-91.